

ŞARK MESELESİNDEN DEMOKRATİK AÇILIMA
TÜRKİYE'NİN KÜRT
SORUNU HAFIZASI

HÜSEYİN YAYMAN

Hüseyin Yayman, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümünden mezun oldu. Yüksek Lisansını Hacettepe Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümünde yaptı. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde “Türkiye’nin İdari Reform Politigi” isimli doktora tez çalışmasıyla, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Doktoru unvanını aldı. Halen Gazi Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümünde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Kürt sorunuyla ilgili çalışmalarıyla bilinen Yayman, 2010 yılından bu yana aynı zamanda çalışmalarını SETA’da sürdürmektedir.

COPYRIGHT ©2011 SETA

Reşit Galip Cad. Hereke Sk. No.10
GOP Ankara
Pbx: (0 312) 405 61 51
Faks: (0 312) 405 69 03
www.setav.org
info@setav.org

SETA Yayınları XII
I. Baskı: Şubat 2011
ISBN: 978-605-4023-10-3

Tasarım&Uygulama: Ümare Yazar
Baskı: Pelin Ofset, Ankara

ŞARK MESELESİNDEN DEMOKRATİK AÇILIMA
TÜRKİYE'NİN KÜRT
SORUNU HAFIZASI

HÜSEYİN YAYMAN

SETA

| SİYASET, EKONOMİ VE TOPLUM ARAŞTIRMALARI VAKFI

ÖZET	11
TAKDİM	23
GİRİŞ	27
BİRİNCİ BÖLÜM TARİHSEL ARKA PLAN: DÜN-BUGÜN-YARIN	35
İKİNCİ BÖLÜM TEK PARTİ DÖNEMİ KÜRT RAPORLARI	63
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM SİYASİ PARTİLERİN KÜRT SORUNUNA YAKLAŞIMI	175
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM STK'LARIN KÜRT SORUNUNA YAKLAŞIMI	399
SONUÇ VE GENEL DEĞERLENDİRME	475

İÇİNDEKİLER

ÖZET | 11

TAKDİM | 23

GİRİŞ | 27

1. TARİHSEL ARKA PLAN: DÜN-BUGÜN-YARIN | 35

- 1.1 DEVLETİN BİR KÜRT SİYASETİ VAR MI? | 35
  - Osmanlı Dönemi Kürt Siyaseti | 37
  - Cumhuriyet Dönemi Kürt Siyaseti | 39
  - Kürt Meselesinde Milat: 1980'li Yıllar | 47
  - Düşük Yoğunluklu Çatışma Dönemi | 49
  - Terörle Mücadelede Nerede Hata Yapılıyor? | 51
- 1.2 KÜRT MESELESİNDE YÜZ YILLIK BİLANÇO | 53
  - Yaşanan Kürt İsyanları | 54
  - PKK ile Mücadelenin Bilançosu | 56

2. TEK PARTİ DÖNEMİ KÜRT RAPORLARI | 63

- Devletin Kürt Hafızası ve Rapor Geleneği | 63
- Kürt Meselesinin Çözümünde İki Tarz-1 Siyaset | 65
- 2.1 ABDÜLHALİK RENDA RAPORU, 1925 | 66
- 2.2 CEMİL UYBADIN RAPORU, 1925 | 72
- 2.3 ŞARK ISLAHAT PLANI, 1925 | 76
- 2.4 UMUM MÜFETTİŞLİK UYGULAMASI | 82
- 2.5 DERSİM RAPORLARI | 88

- 2.5.1 HAMDİ BEY RAPORU, 1926 | 91
- 2.5.2 ALİ CEMAL BARDAKÇI RAPORU, 1926 | 95
- 2.5.3 İBRAHİM TALİ ÖNGÖREN RAPORU, 1930 | 99
- 2.5.4 FEVZİ ÇAKMAK RAPORU, 1931 | 104
- 2.5.5 ÖMER HALİS BIYIKTAY RAPORU, 1931 | 106
- 2.5.6 ŞÜKRÜ KAYA RAPORU, 1932 | 110
- 2.5.7 HÜSEYİN ABDULLAH ALPDOĞAN RAPORU | 116
- 2.6 KÜRT RAPORLARI | 123
  - 2.6.1 İSMET İNÖNÜ RAPORU, 1935 | 124
  - 2.6.2 ABİDİN ÖZMEN RAPORU, 1935 | 132
  - 2.6.3 CELAL BAYAR RAPORU, 1936 | 140
  - 2.6.4 CHP AZINLIKLAR RAPORU, 1940 | 148
  - 2.6.5 AVNİ DOĞAN RAPORU, 1943 | 153
  - 2.6.6 BURHAN ULUTAN RAPORU, 1947 | 159
  - 2.6.7 27 MAYIS DARBESİ VE DOĞU RAPORU, 1961 | 162
- 2.7 İLK DÖNEM RAPORLARININ ANALİZİ | 170

3. SİYASİ PARTİLERİN KÜRT SORUNUNA YAKLAŞIMI | 175

- Siyasal Partilerin Bölgedeki Varlığı | 177
- Siyasal Tercihleri Değiştiren 1991 Seçimleri | 180
- 3.1 KÜRT SORUNUNDA MİLAT: DYP-SHP KOALİSYONU | 182
  - Koalisyon Protokolü ve Barışın Şiddetle İmtihanı | 184
  - EK-3 ve Hükümetin Güneydoğu Açılımı | 185
- 3.2 TBMM GÖÇ ARAŞTIRMA KOMİSYONU RAPORU, 1997-1998 | 194
- 3.3 SOL PARTİLERİN KÜRT SORUNUNA YAKLAŞIMI | 199
  - 3.3.1 SHP GÜNEYDOĞU RAPORU, 1990 | 204
  - 3.3.2 SHP 'NEWROZ' RAPORU, 1992 | 215
  - 3.3.3 CHP TUNCELİ RAPORU, 1996 | 224
  - 3.3.4 CHP'NİN DOĞU ve GÜNEYDOĞU RAPORU, 19 OCAK 1999 | 229
  - 3.3.5 CHP, DEMOKRATİKLEŞME VE İNSAN HAKLARI RAPORU, 1999 | 237
  - 3.3.6 ALGAN HACALOĞLU RAPORU, 2000 | 245
  - 3.3.7 DEMOKRATİKLEŞME, İNSAN HAKLARI, HUKUK DEVLETİ RAPORU, 2001 | 254
  - 3.3.8 DEMOKRATİK SOL PARTİ'NİN KÜRT SORUNUNA BAKIŞI | 256
  - 3.3.9 DSP GÜNEYDOĞU RAPORU, 1987 | 258
  - 3.3.10 BÜLENT ECEVİT'İN TBMM KONUŞMASI, 26 ARALIK 1991 | 261
  - 3.3.11 SOLUN KÜRT RAPORLARININ ANALİZİ | 264
- 3.4 SAĞ PARTİLERİN KÜRT SORUNUNA YAKLAŞIMI | 266
  - 3.4.1 ANAVATAN PARTİSİ'NİN KÜRT SORUNUNA YAKLAŞIMI | 270
  - 3.4.2 ANAVATAN PARTİSİ'NİN GÜNEYDOĞU RAPORU, 20 KASIM 1993 | 272
  - 3.4.3 ANAVATAN PARTİSİ DEMOKRATİKLEŞME BİLDİRİSİ, 16 ARALIK 1999 | 275
  - 3.4.4 TURGUT ÖZAL'A SUNULAN RAPORLAR | 281

- 3.4.5 KAYA TOPERİ -ASLAN GÜNER RAPORU, 1992 | 284
- 3.4.6 ADNAN KAHVECİ RAPORU, 1992 | 286
- 3.4.7 KEMAL YAMAK RAPORU, 1993 | 292
- 3.4.8 HİKMET ÖZDEMİR RAPORU, 1993 | 294
- 3.4.9 CUMHURBAŞKANI ÖZAL'IN DEMİRELE' E KÜRT VASIYETİ | 297
- 3.5 TÜRK MİLLİYETÇİLERİNİN KÜRT SORUNUNA YAKLAŞIMI | 303
  - 3.5.1 MHP'NİN KÜRT SİYASETİ | 304
  - 3.5.2 DOĞU VE GÜNEYDOĞU ANADOLU RAPORU, 1990 | 311
- 3.6 HEP GELENEĞİNİN TÜRKİYE İLE İMTİHANI | 321
  - 3.6.1 DTP PARTİ PROGRAMI, 2005 | 330
  - 3.6.2 DTP SİYASİ TUTUM BELGESİ YA DA DEMOKRATİK ÖZERKLİK, 2007 | 335
- 3.7 MİLLİ GÖRÜŞ GELENEĞİNİN KÜRT SORUNUNA YAKLAŞIMI | 347
  - 3.7.1 REFAH PARTİSİ'NİN KÜRTLERLE İMTİHANI | 348
  - 3.7.2 REFAH PARTİSİ KÜRT RAPORU, 1991 | 354
  - 3.7.3 MİLLİ GÖRÜŞ GELENEĞİNİN MİLADI 27 MART 1994 SEÇİMLERİ | 358
  - 3.7.4 REFAH PARTİSİ'NİN GÜNEYDOĞU RAPORU, 1994 | 360
  - 3.7.5 REFAH PARTİSİ'NDEN TERÖR KOMİSYONU, 1996 | 363
  - 3.7.6 GÜNEYDOĞU SORUNU-EKONOMİK BOYUT RAPORU, 1996 | 365
  - 3.7.7 SAADET PARTİSİ RAPORU, 2009 | 368
- 3.8 AK PARTİ'NİN KÜRT SİYASETİ: DEMOKRATİK AÇILIM | 374
- 3.9 İKİNCİ DÖNEM RAPORLARININ ANALİZİ | 389

4. STK'LARIN KÜRT SORUNUNA YAKLAŞIMI | 399

- 4.1 MAZLUM-DER KÜRT SORUNU FORUMU, 1992 | 402
- 4.2 TÜRK-İŞ RAPORU, 15 ŞUBAT 1993 | 404
- 4.3 İKV, KÜRTLER VE TÜRKİYE RAPORU, 1994 | 406
- 4.4 SAKIP SABANCI DOĞU RAPORU, 1996 | 407
- 4.5 TOBB RAPORU, 1995 | 408
- 4.6 TÜRK METAL SENDİKASI RAPORU, 1995 | 410
- 4.7 CEDİT GRUBU RAPORU, 1995 | 412
- 4.8 POLİTİK PSİKOLOJİ MERKEZİ RAPORU, 1996 | 415
- 4.9 HAK-İŞ GÜNEYDOĞU RAPORU, 1996 | 417
- 4.10 TÜRK TABİPLER BİRLİĞİ RAPORU, 1996 | 419
- 4.11 TÜSİAD RAPORLARI | 421
- 4.12 GÜNSİAD RAPORU, 1997 | 425
- 4.13 TÜRKİYE MÜHENDİS VE MİMAR ODALARI BİRLİĞİ RAPORU, 1998 | 426
- 4.14 SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ KÜRT RAPORU, 1999 | 428
- 4.15 TÜRKİYE BAROLAR BİRLİĞİ RAPORU, 1999 | 429
- 4.16 TOSAV RAPORU, 1999 | 430
- 4.17 TESEV RAPORU 2006 | 432
- 4.18 TÜRKİYE GÖNÜLLÜ TEŞEKKÜLLER VAKFI RAPORU, 2007 | 433

- 4.19 TÜRKİYE GENÇ İŞADAMLARI KONFEDERASYONU RAPORU, 2008 | 435
- 4.20 DİYARBAKIR SİVİL TOPLUM ÖRGÜTLERİ RAPORU, 2008 | 436
- 4.21 USAK RAPORU, 2008 | 438
- 4.22 ABANT PLATFORMU: KÜRT SORUNU RAPORU, 2008 | 440
- 4.23 MÜŞİAD RAPORU, 2008 | 442
- 4.24 İHH RAPORU, EYLÜL 2008 | 444
- 4.25 TESEV: BÖLGEDEN HÜKÜMETE ÖNERİLER RAPORU, 2008 | 449
- 4.26 GÜNEYDOĞU ANADOLU BELEDİYELER BİRLİĞİ RAPORU, 2008 | 453
- 4.27 SETA: KÜRT MESELESİ: SORUNLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ, 2008 | 455
- 4.28 ABANT PLATFORMU ERBİL TOPLANTISI, 2009 | 457
- 4.29 TÜRK OCAĞI RAPORU, 2009 | 458
- 4.30 SETA-POLLMARK RAPORU, 2009 | 461
- 4.31 BİLGESAM RAPORU, 2009 | 463
- 4.32 BÜSAM RAPORU, 2009 | 466
- 4.33 TESEV RAPORU, 2010 | 469
- 4.34 DİSA RAPORU, 2010 | 470
- 4.35 STK RAPORLARININ ANALİZİ | 472

SONUÇ ve GENEL DEĞERLENDİRME | 475

EK 1. KRONOLOJİ | 485

EK 2. RAPORLAR ÇİZELGESİ | 495

EK 3. ÇÖZÜMÜN NERESİNDEYİZ | 499

KAYNAKÇA | 503

ÖZET

TARİHSEL ARKA PLAN

1. Kürt meselesi, Türkiye'nin yüzyıllık meselelerinden biridir. Kökleri, İmparatorluk dönemine kadar uzanan bu mesele, Cumhuriyet'in ilanından bugüne kadar kurulan tüm hükümetlerin ve ara dönemlerin gündeminde olmuş ve her geçen gün giderek büyüyen bir soruna dönüşmüştür.
2. Sorunun büyüme ve çetrefilleşme süreci, soruna sürekli olarak yeni boyutlar kazandırmıştır. Bugün gelinen nokta itibarıyla Kürt meselesi, siyasi, iktisadi, kültürel, ve psikolojik yönleri bulunan, aynı zamanda bölgesel dengeleri etkileyebilen bir sorun halini almıştır.
3. Cumhuriyetin başından bu yana kamu kurumları, muhalefet partileri ve sivil toplum örgütleri konuyla ilgili 70 adet rapor hazırlamışlardır. Mevcut eserler konuyla ilgili büyük bir külliyat oluşturmaktadır. Yapılan çalışmalar, tarihsel arka planları, aktörleri ve politik referansları bağlamında ele alındığında Cumhuriyet'in Kürt hafızası olarak nitelendirilmeyi hak etmektedir.
4. Yazılan raporlar, yazıldıkları dönemin siyasi dinamiklerinden ve bağlamından, kimin tarafından yazıldığından ve kimler tarafından yazılması teşvik edildiğinden doğrudan etkilenmiştir. Bu çalışma Kürt sorunu hakkında Cumhuriyet tarihi boyunca yazılmış eserlerin karşılaştırmalı analizini kapsamaktadır.
5. Kürt sorunu hakkında rapor yazma geleneği, bazı istisnalar ve vurgu farklarıyla beraber, iki ana dönemden oluşmaktadır. Birinci dönem, 1990 ön-

- cesi hazırlanan raporları kapsamakta olup, bunların büyük bir kısmı devlet erkanı tarafından yaz(dır)ıldığı bir dönemi kapsamaktadır. İkinci dönem raporları 1990 sonrası dönemin raporları olup, önemli bir kısmı doğrudan siyasi partiler ve sivil toplum kuruluşları tarafından yazdırılmıştır.
6. Raporların içeriği ve üslubu, Türkiye'nin siyasal tarihine paralel bir değişim göstermiştir. Tek parti döneminde sorun, ağırlıklı olarak asayiş kaygısı ekseninde homojen bir ulus inşa etme önündeki engellerin kaldırılması olarak okunurken, çok partili döneme geçişle beraber, sorun ağırlıklı olarak yönetimde yaşanan aksaklıkların giderilmesi olarak kodlanmıştır. 1990 sonrasında, gerek iç siyasette gerekse dünya siyasetinde vurgusu giderek artan sivilleşme ve sorunların siyasi çözümü eğilimine paralel bir biçimde, Kürt meselesi de bu bağlamda değerlendirilmeye başlanmıştır.
  7. Doğrudan devlet ve devlet aygıtına bağlı unsurlar üzerinden yazılan (açıklanmış) raporlar, sorunu asayişin sağlanması, ülkedeki birliğin korunması, bölgesel geri kalmışlık ekseninde tarif etmeyi tercih ederken, STK'lar ve siyasi partiler bünyesinde örgütlenen siviller tarafından yazılan raporlarda, demokratikleşme, sivilleşme ve halkı devletten soğutan siyasaların değiştirilmesi gibi talepler öne çıkmaktadır.
  8. Raporlarda, sorunun tarif edilme biçimi ve çözümüne dönük öneriler kadar sorunun isimlendirilmesi bile başlı başına bir siyasi pozisyon göstergesi olarak ele alınmaktadır. Sorun, Şark meselesi, Doğu meselesi, Güneydoğu meselesi, Kürt meselesi, feodalite sorunu gibi farklı şekillerde tarif edilmiş ve kimi zaman meselenin terör boyutu, kimi zaman kimlik boyutu, kimi zaman da sosyo-ekonomik koşullar öne çıkarılmıştır. İsimlendirmeye bağlı olarak meselenin nedenlerine ve çözümlerine dair algı da farklılaşmaktadır. Bu çalışmada, yaşanan sorunun bugünkü halini daha iyi tarif ettiği ve tüm boyutlarını daha iyi kapsadığı düşüncesiyle Kürt sorunu ifadesi tercih edilmiştir.
  9. Yapılan çalışmalarda sorunun uzun bir süre güvenlikçi perspektifle ele alındığı, bunun dışında kalan yöntemlerden ısrarla kaçınıldığı, ancak sorunun karmaşıklaşp büyüdükçe güvenlikçi perspektifin zayıfladığı tespit edilmektedir. Bu bağlamda daha önce konuşulması dahi sorun olan önerilerin, sonraki dönemlerde fiilen realize edildiği, fakat zamanlama sorunundan dolayı sorunu çözmekte yetersiz kaldıkları görülmektedir.
  10. Raporlar bir bütün olarak ele alındığında, dönemsel şartların ötesine geçebilen, geniş kapsamlı bir vizyonu olan çalışmalardan daha çok geçici önlemleri önceleyen, taktik ve stratejinin birbiriyle yer değiştirdiği, kalıcı tedbirler almaktan ve sorunu tüm yönleriyle tartışma sürecinde değerlendirmekten uzak bir vizyonun hâkim olduğuna şahit olunmaktadır.

11. Demokrat Parti döneminde özel olarak bu soruna dair bir çalışma yapılmamış olmakla birlikte, Kürt sorununun farklı biçimde ele alındığı tespit edilmektedir. DP'nin, Doğu'da parti teşkilatı açması ve Umum Müfettişliklerin kaldırılmasıyla Türkiye'nin Kürt siyasetinde ciddi bir değişiklik olmuştur.
12. DP sorunu asayiş mantığıyla ele almayıp, bölgeye büyük bayındırlık ve imar yatırımları getirmiştir. DP döneminde sağlanan normalleşme Kürt sorununa da yansımıştır. DP dönemini en iyi özetleyecek olgu, tek parti döneminde sürgün edilen şahsiyetlerin bir kısmının DP'den vekil olması gerçekliğidir.
13. 1960 askeri darbesiyle tek parti dönemi siyasi anlayışı, özellikle Cemal Gürsel'in, "Türkçe konuş" ve "Herkes Türk'tür" sloganları ile özdeşleşen 'eski' siyaset, yeniden canlanmış ve sorunu yeniden alevlendirmiştir.
14. 1970'li yıllar, meselenin daha çok sağ-sol denklemi içinde ele alındığı, zaman zaman bu denklemin zorlandığı ve bu durumda özellikle Türk solu içinde yeni ayrımlara yol açtığı yıllar olmuştur. Bu anlamda TİP içinde yaşananlar bugün de önemini koruyan tarihi bir deneyimdir.
15. 1980'li yıllara kadar, Türkiye genelinden izole bir biçimde yaşanan Kürt meselesinde, 12 Eylül 1980 askeri darbesiyle yeni bir aşamaya girilmiştir. 1978 yılından 1987 yılına kadar devam eden 9 yıllık sıkıyönetim ve 1987 yılında başlayıp 2002 yılına kadar devam eden Olağanüstü Hal şartlarında, PKK giderek büyümüş, etkisini zaman içinde artırmıştır. Bu dönemde Kürt sorunu yanlış politikalarla büyümüş ve yeni unsurların eklendiği bir soruna dönüşmüştür.
16. 1990'lı yıllarda siyasette etkisini artıran sivilleşme söylemlerine rağmen, sorunla yüzleşmede siyasi ve askeri unsurlar daha fazla iç içe geçmiş, sorun adeta tüm yönleriyle güvenlikçi paradigmaya teslim edilmiştir. Bu dönemde uygulanan sert tedbirler sonraki yıllarda sorunun kendisinden daha büyük bir probleme yol açmıştır.
17. 2000'li yıllarda başlayan demokratikleşme çabaları, AK Parti iktidarıyla yeni bir ivme kazanmıştır. AK Parti'nin başlattığı 'Demokratik Açılım' süreciyle Kürt sorunu tarihte görülmemiş biçimde ülke gündemine girerken, toplum sorunla ilk defa bu ölçüde yüzleşmeye başlamıştır.

TEK PARTİ DÖNEMİNDE KÜRT SORUNU

1. Tek parti döneminde, Kürt meselesine yönelik iki farklı yaklaşım öne çıkmıştır. Birinci yaklaşım, ağırlıklı olarak İsmet İnönü'nün başını çektiği

- “güvenlikçi perspektif” iken, ikinci yaklaşım Celal Bayar’ın temsil ettiği ve dönemin şartlarında “sivil ekol” denilebilecek perspektiftir. Bu iki tarz-ı siyaset arasında ciddi bir rekabet olmuştur. Siyasi dengeler birinci grubun lehine sonuçlanmış ve Doğu sorunu asayiş tedbirleri bağlamında ele alınmıştır.
2. Güvenlikçi perspektif, Kürt sorununu “askeri tedbirler, zorunlu iskân ve Türkleştirme” siyaseti ile çözeceğini düşünmüştür. Muhalefette kalan sivil ekol ise daha mutedil tedbirlerin alınmasını isterken, kötü siyasaların değiştirilmesi ve devletle vatandaşlar arasındaki engellerin kaldırılması ekşininde bir siyaseti savunmuştur.
  3. Bu çerçevede, tek parti döneminde hazırlanan raporların büyük bir kısmı, sorunu asayiş üzerinden tarif eden ve çözüm için, -Özmen ve Kaya raporları- “asimilasyon” ifadesini kullanarak, asimilasyonu ana siyasi çizgi olarak öneren raporlardır. Bölgede güvenliğin sağlanması için askeri tedbirler, toplumsal sıkıntılarının kaynağı olarak görülen sorunların çözümü için de iskân politikası önerilmiştir.
  4. Doğu Anadolu bölgesine giriş çıkışları izne bağlamayı, Doğu’da yaşayan Kürtlerin Batı bölgelerine tehcirini, Balkanlar’dan ve Kafkasya’dan gelen ve gelecek göçmenlerin Doğu bölgelerine yerleştirilmelerini öneren 1925 tarihli Şark Islahat Planı, güvenlikçi yaklaşımın temel referans kaynağı olmuştur.
  5. Kürtlerin aslında Türk olduğu yönündeki tezler 1960 darbesiyle doruk noktasına ulaşmıştır. Darbe yönetimi, Kürt sorunu hakkında sert tedbirler alırken, DPT’ye hazırlatılan raporda “kendini Kürt sananlar” ibaresi kullanılmaktan çekinilmemiştir.
  6. Tek parti döneminde hazırlanan raporlarda, önerilen asayiş tedbirlerinin büyük bir kısmı hayata geçirilirken, toplumsal ve ekonomik önerilerin bir kısmı devletin iktisadi, idari ve siyasal gücünün yeterli olmaması nedeniyle hayata geçirilememiştir.

SİYASİ PARTİLERİN KÜRT SORUNUNA YAKLAŞIMI

Kürt sorunu, müstakil bir sorun olarak ancak 1990’lı yıllarda merkez siyasetin gündemine girmiştir. Bu dönemde resmi tezlerin dışında kalan, zaman zaman resmi tezlerle çatışan tespitler ve öneriler dile getirilmiş ve kamuoyunun gündemine sokulmuştur. Bu yaklaşımlar ve yapılan önerilerde öne çıkan vurgular partilerin siyasi pozisyonlarına göre değişmiştir.

Sol Partilerin Kürt Sorununa Yaklaşımı

1. Ana akım sol partileri temsilen SHP ve CHP, 1990'lı yıllardan 2000'li yılların başına kadar Kürt meselesiyle doğrudan ilgili raporları sistematik olarak yayımlamış; sorunu, dönemin şartlarını zorlayacak bir biçimde bu raporlar ve bünyesinde politika yapan Kürt siyasetçiler eliyle dile getirmiştir.
2. SHP-CHP geleneği Kürt meselesine, devletin “sadece bir güvenlik sorunu olarak” yaklaşmasının yanlış olduğunu vurgularken yaşanan sorunun, “demokratik haklar, vatandaşlık, kimlik ve kültüre saygı ile ekonomik gelişme” boyutlarının görmezden geldiğini öne sürmüştür.
3. Bu dönemde SHP-CHP çizgisi Kürt meselesinin çözümü için; Kürtçe yayın ve Kürtçe eğitim yapılması ile Kürtçe ad verilmesi önündeki engellerin kaldırılması, kapsamlı bir yerel yönetim reformu yapılması, köy koruculuğu ve bölge valiliği uygulamalarının tasfiye edilmesi, DGM'lerin kapatılması, bölge için özel ekonomik programların geliştirilmesi, katılımcı ve çoğulcu yönetim anlayışını getirecek, düşünceyi suç olmaktan çıkaracak yeni bir anayasa hazırlanması ve köye dönüşlerin önündeki engellerin kaldırılması gibi önerileri dile getirmiştir.
4. 2000'li yıllardan sonra CHP farklı bir siyasi çizgi izlemeye başlamış; sorun giderek büyürken, CHP meselenin asayiş yönünü öne çıkartan ve kimlik boyutundan kaynaklanabilecek riskleri dillendiren bir partiye dönüşmüştür. Konuyla ilgili rapor yazma geleneği bu dönemde bitmiş ve CHP genel ülke siyasetine paralel bir biçimde, savunmacı bir çizgiye çekilmiştir.
5. Bülent Ecevit liderliğindeki DSP ise Kürt meselesinde diğer sol partilere göre milliyetçi bir siyaset izlemiş, Türkiye'de etnik köken farklılığından doğan bir problem olmadığı görüşünü ısrarla öne sürmüştür. DSP konuyla ilgili hazırladığı raporlarda sorunu bir geri kalmışlık meselesi ve feodal yapıdan kaynaklanan sıkıntılar olarak tarif etmiş, bu sıkıntıların ve kötü uygulamaların giderilmesi halinde sorunun çözüleceğini varsaymıştır.

Sağ Partilerin Kürt Sorununa Yaklaşımı

1. Sağ partilerin Kürt sorunu hakkındaki vizyonları genel olarak Türkiye siyasetine ilişkin vizyonlarının tekrarı mahiyetindedir. Ana omurgayı oluşturan DP ve ardılı partiler, sorunu ilk dönemde kötü yönetim uygulamalarının son bulması, devlet-vatandaş arasındaki mesafenin azaltılması, ekonomik geri kalmışlığın giderilmesi perspektifiyle ele almışlardır.
2. 1990'lı yıllarla beraber ülkenin demokratikleştirilmesi, temel hakların alanının genişletilmesi ve hürriyetlerin sağlanması gibi gelişmeler, ana akım

sağ partileri de etkilemiştir. Bu yaklaşım Kürt sorununa yaklaşımın değişmesine yol açarken sağ partiler meseleyi kimlik sorunu olarak ele almaya başlamışlardır.

3. Anavatan Partisi'nin Kürt meselesine yaklaşımı, Turgut Özal'ın siyasi liderliğine ve vizyonuna bağlı olarak değişmiştir. Özal'ın liderliği döneminde yenilikçi ve değişimci özellikleriyle temayüz eden ANAP, genel başkanını Cumhurbaşkanlığı Köşkü'ne taşıdıktan sonra, bu karakterini kaybetmeye başlamıştır. Bununla beraber, başbakanlığı sırasında Özal da ağırlıklı olarak ekonomik kalkınmayı öncelemiş, siyasi liberalizasyonu son dönemlerinde dile getirmeye başlamıştır.
4. Turgut Özal, Kürt sorunuyla esas olarak Cumhurbaşkanlığı döneminde ilgilenmeye başlamış; bu dönemde hazırladığı raporlarla, asayiş mantığını reddeden bir perspektifle Kürt sorununa yaklaşmıştır. Bu çalışmalarda Kürt sorunu ile PKK birbirinden ayrı tutulmuş, Kürt meselesine demokratik yollardan çözüm sağlanması gerektiği vurgulanmıştır. Raporlarda öne çıkan diğer hususlar ise, “siyasi irade ve kararlılık” ile Kürt realitesi, Kürt kimliği ve Kürt dilinin hızla kabul edilerek, Kürtlerin siyasal haklarının verilmesi gerektiğidir.
5. ANAP, Özal'dan hemen sonra, hazırladığı ilk raporlarda sorunu güvenlik ve asayiş problemi olarak ele alan, eleştirilerini, kötü uygulamaların giderilmesiyle sınırlı tutan bir yaklaşımı benimserken, daha sonraki raporlarında siyasi çizgisini, demokrasinin yerleşmesi ve siyasi hakların verilmesi ekserine kaydırmıştır.
6. Sağ partiler açısından, 1990 sonrasında Kürt meselesiyle en kritik yüzleşmelerden biri, DYP-SHP koalisyon protokolü ve protokol öncesinde DYP'nin vadettiği demokratikleşme politikası olmuştur. Koalisyon protokolünde doğrudan ifade edilmese de, “Kürtçe eğitim, radyo-televizyon yayını, enstitü kurulması, dil yasaklarının kaldırılması ve birtakım kültürel hakların tanınması” örtülü bir şekilde dile getirilmiş, yeni kurulan hükümetin demokratikleşme çerçevesinde bölgeye ilişkin eylem planları hazırladığı ifade edilmiştir. Bununla beraber, koalisyon hükümetinin kurulmasından kısa bir süre sonra birçok olayın patlak vermesi ve bir ayda yüze yakın insanın hayatını kaybetmesi, özellikle DYP'nin dile getirdiği çizgiden geri çekilmesine yol açmıştır.

Türk Milliyetçilerinin Kürt Sorununa Yaklaşımı

1. MHP, Kürt sorunu tanımlaması karşısında bu kavramsallaştırmayı reddederek, meseleyi “terör ve güvenlik” sorunu olarak ele almayı tercih etmiştir.

1980 öncesinde Komünizmle mücadele konsepti içinde, birçok Kürt aşiretinin desteğiyle MHP, bölgede toplumsal tabanını sağlamlaştırmış ve sorunu bu minvalde tarif etmiştir. 1980 sonrasında, MHP ile Kürtlerin arası açılmaya başlamış ve daha önce görelî olarak kurulabilen ittifaklar çatlama-ya başlamıştır.

2. MHP, sorunu sürekli olarak dış güçlerin oyunu ve asayiş sorunu olarak tarif etmiş, özellikle Alparslan Türkeş döneminde meseleyi toplumsal bir boyuttan ayrı tutma konusunda hassas davranmıştır. Zaman zaman bölgedeki feodal yapıya vurgu yaparak, sorunun temel kaynağının iktisadi yapı ve cahillik olduğunu dile getirmiştir.
3. MHP'nin Kürt meselesine ilişkin bilinen tek çalışması, MÇP döneminde hazırlanan “Doğu ve Güneydoğu Anadolu Meselesi” isimli rapordur. Raporda “Kürtlerin, Türk soyundan geldiği”, Kürt diye bir etnisitenin ve Kürtçe diye bir dilin olmadığı, Osmanlıcanın bir türevi olduğu dile getirilmiştir. Bu minvalde sorunu tamamen güvenlikçi bir yaklaşımla tarif eden bir perspektif benimsenmiştir.

Legal Kürt Siyasi Partileri

1. HEP ve onun ardılı partiler (DEP, HADEP, DEHAP, DTP ve BDP) Kürt meselesinin temelinde katı milliyetçilik anlayışının yattığını savunmakta ve “inkâr ve imha” siyasetini esas sorumlu olarak göstermektedir. Anayasadaki kimlik tanımının yeniden yapılmasını talep eden bu siyasi çizgi, ağırlıklı olarak üst kimliğin “Türkiye Cumhuriyeti Vatandaşlığı” olması gerektiğini dile getirmektedir.
2. Dönemsel olarak vurgular farklılaşsa bile, bahsi geçen siyasi partiler, “anayasadaki ulus teriminin yeniden tanımlanması, ana dilde eğitim ve yerel yönetimlerin güçlendirilmesi” talebini sürekli olarak dile getirmiş ve bu başlıklarda ifade edilen sıkıntıları, sorunun kaynağındaki ana sıkıntılar olarak tarif etmiştir.

Millî Görüş Geleneğinin Kürt Sorununa Yaklaşımı

1. Millî Görüş geleneği, ana akım sağ partilerden farklı olarak, kurulduğu ilk günden itibaren Kürt sorunuyla yakından ilgilenmiştir. Kürt sorununun sistemden ve rejimden kaynaklanan bir problem olduğunu, sistem değişmeden sorunun çözülemeyeceğini, Kürtlerin varlığını inkâr eden bir sis-

temin kardeşlik hukukuna uymadığını, devletin yanlış uygulamalarının yanlış bir zihniyete sahip olmaktan kaynaklandığını savunmuştur.

2. Sorunun, demokratikleşmenin derinleştirildiği, kardeşlik hukukuna dayalı bir ümmet bilinci ile çözülebileceğini dile getiren Milli Görüş geleneği bunun için OHAL'in kaldırılması, Çekiç Güç'ün görevine son verilmesi, koruculuk sisteminin lağvedilmesi, aşırı merkezîyetçi idare anlayışından vazgeçilerek yerinden yönetim anlayışının hâkim kılınması, Kürtlerin her türlü siyasal, kültürel ve sosyal haklarının kabul edilmesi ve bu hakların Türkiye'de yaşayan diğer tüm etnik gruplara da tanınması gerektiğini belirtmiştir.

AK Parti'nin Kürt Sorununa Yaklaşımı

1. AK Parti ile başlayan yeni siyasal dönem, Kürt sorununda da yeni bir dönemin başladığını ortaya koymuştur. Özellikle 2007 seçimleri sonrasında başlayan "Demokratik Açılım" süreci Kürt sorununda tarihi bir dönem olmuştur.
2. AK Parti, sorunun çözümünü "demokrasinin derinleştirilmesi, ekonomik eşitsizliklerin giderilmesi ve kültürel hakların tanınması" olarak, birbiriyle bağlantılı üç başlık altında dile getirmektedir. Bunların hiçbirinin yekdiğerini öncelemediğini ve eşzamanlı olarak dile getirilmesi gerektiğini, sorunun salt bir asayiş ve güvenlik sorunu veya salt bir güvenlik sorunu olarak tarif edilemeyeceğini düşünmektedir.
3. AK Parti, Kürt sorununa yaklaşımında üç kırmızı çizgisinin olduğunu belirtirken bunları "etnik milliyetçilik", "bölgesel milliyetçilik" ve "dinsel milliyetçilik" olarak tarif etmiştir. Özellikle Başbakan Erdoğan'ın 2005 Diyarbakır konuşmasının Kürt sorununda tarihi bir dönemece karşılık geldiğinin altını çizmek gerekmektedir.
4. Bu çerçevede, AK Parti, Kürt meselesinin çözümü için daha önce farklı çalışmalarda dile getirilen "OHAL'in kaldırılması, Kürtçe TV yayınının serbest bırakılması, Kürtçe isimler üzerindeki yasakların kaldırılması, yerleşim birimlerinin isimlerinin iade edilmesi" gibi uygulamaları hayata geçirmiştir.
5. AK Parti, Kürt sorununa parti programında yer veren ilk sağ partidir. Parti programında terörle mücadelenin devam etmesi gerektiği belirtilmiş; ancak şiddeti normalleştiren tüm sosyal ve siyasal sorunların demokratik bir zeminde çözülmesi gerektiğinin altı çizilmiştir.

SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ KÜRT SORUNUNA YAKLAŞIMI

1. STK'ların Kürt sorunuyla ilgili çalışmalarının tamamı 1990'lı yıllarda yapılmıştır. Bu çalışmalarda her bir STK'nın siyasal duruşuna göre yapılan tespitler ve öneriler farklılaşsa da temelde "sorunun önemi ve çözümün gerekliliği" noktasında büyük bir tavır birliği bulunmaktadır.
2. STK Raporlarında genel olarak Kürt sorunu isimlendirmesi yapılırken bazı çalışmalarda Doğu Sorunu, Güneydoğu Sorunu isimlendirilmesi de kullanılmıştır. STK Raporları, Kürt sorununun nedenlerine değil, daha çok çözüme odaklanmış çalışmalardır.
3. STK'ların, sorunu daha çok resmi tezlerin dışında bir yaklaşımla ele aldıkları tespit edilirken, az da olsa kimi çalışmalarda güvenlikçi tezlerin tekrarlandığı görülmektedir. STK Raporlarında Kürt sorunu, PKK sorunu ve ekonomik gelişmişlik sorunu birbirinden ayrılırken resmi tezler genel olarak reddedilmiştir.
4. STK'ların konuyla ilgili çalışmalarının üç ana dönemde yoğunlaştığı görülmektedir. Farklı tarihlerde hazırlanan çalışmalarda yapılan vurgular da farklıdır. İlk dönem çalışmaları, 1990'ların ilk yarısında, I. Körfez Savaşı sonrasında "düşük yoğunluklu savaş" manzaraları ve yükselen şiddete cevap olarak, ağırlıklı bir biçimde "sorun sadece güvenlik tedbirleriyle çözülemez" vurgusunu dile getiren raporlardır. İkinci dönem STK raporları Abdullah Öcalan'ın yakalanıp Türkiye'ye getirilmesi sonrası hazırlanan çalışmalardır. Bu dönemde yapılan çalışmalarda "çözüm ve demokrasi" vurgusu öne çıkmaktadır. Raporların yoğunlaştığı üçüncü ana dönem ise, 2007 sonrasında başlayarak "Demokratik Açılım" sürecine dek devam etmektedir.
5. 1990'lı yıllarda hazırlanan sol-liberal, İslami ve merkez siyasi çizgilere yakın STK raporlarında sorun, "demokrasi, insan hakları, özgürlüklerin korunması, çoğulculuk, anayasal vatandaşlık, sivil toplum ve hukukun üstünlüğü," gibi kavramlar etrafında tartışılmış; zaman zaman bölgeye özel eğitim ve öğretim hakkı tanınması gerektiği gibi öneriler dile getirilmiştir.
6. Milliyetçi siyasi bir çizgiye sahip olan STK'ların raporlarında ise sorun ağırlıklı bir biçimde PKK ve asayişin sağlanması temelinde ele alınmakta, diğer STK'ların demokratikleşme bağlamında dile getirdiği bazı öneriler, "halkın değil, örgütün talepleri" olarak tarif edilmektedir.

7. Sermaye örgütlerinin bir kısmı sorunu ağırlıklı olarak ekonomik perspektiften ele alırken, meselenin ekonomik geri kalmışlık boyutuna dikkat çekmişlerdir. Bu çalışmalarda problemin kimlik boyutuna neredeyse hiç değinilmemiştir. Mesela TÜGİK, MÜSİAD gibi işadamları örgütlerinin raporlarında mesele salt iktisadi gelişme dinamikleri bakımından ele alınmıştır.

SONUÇ YA DA KÜRT SORUNUNDA YÜZ YILLIK BİLÂNÇO

1. Cumhuriyet kadrolarının Kürt meselesiyle ilk karşılaşması Koçgiri İsyanı'yla (1921) olurken, problemin bir daha çıkmamak üzere ülke gündemine girmesi, 1925 Şeyh Sait İsyanı'yla gerçekleşmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında neredeyse isyansız geçen yıl olmadığı gibi, bazı yıllarda iki isyan birden olmuştur.
2. Bu dönemde Kürtlerle Türkler arasındaki zımnî mutabakat bozulmuş ve ülke bir anda isyanlarla boğuşmaya başlamıştır. Cumhuriyet'in ilanından 1937 Dersim Operasyonu'na kadar geçen 14 yılda çıkan isyan sayısı 21'dir.
3. Bölge, 1925–1950 yılları arasında olağanüstü yönetim uygulamalarıyla yönetilmiştir. Doğu ve Güneydoğu Bölgesi “yasak bölge” ilan edilmiş, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmayanların bölgeye girişleri 1964 yılına kadar izne tâbi tutulmuştur.
4. 1938 yılına kadar bölgedeki toplam lise sayısı dörttür. Bu liseler Erzurum, Malatya, Antep ve Diyarbakır'dadır.
5. Kurulan beş umum müfettişliğin üçü, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde açılmıştır. Bölgedeki olağanüstü uygulamalar bununla da sınırlı kalmamış, her darbe sonrası bölgede askeri seferberlik ilan edilmiştir. 1978 yılında ilan edilen sıkıyönetim, 1987 yılına kadar sürmüştür; daha sonra yerini OHAL'e bırakmıştır. OHAL en son 2002 yılında tamamen kaldırılmıştır.
6. Bölge 1978'den 2002 yılına kadar 24 yıl süreyle olağanüstü yönetim düzeni içerisinde tutulmuş ve bölgede sayısız hak ihlalleri olmuştur.
7. Terörle daha etkin bir mücadele gerçekleştirmek üzere 1987 yılında Diyarbakır merkezde, geçmişin Umum Müfettişliklerini hatırlatan Olağanüstü Hal Bölge Valiliği kurulmuştur.
8. 27 Kasım 1978'de kurulan ve 32 yıldır varlığını devam ettiren PKK ile mücadelede meydana gelen olay sayısı Genel Kurmay Başkanlığı verilerine göre 43 bin 505'tir.

9. Genelkurmay Başkanlığı rakamlarına göre, 15 Ağustos 1984 ilâ Nisan 2009 tarihleri arasındaki dönemde güvenlik görevlilerinin verdiği şehit sayısı 11 bin 735'tir. Genelkurmay Başkanı İlker Başbuğ, 17 Nisan 2009 tarihinde Harp Akademileri Komutanlığında yaptığı konuşmada, "etkisiz hale getirilen" toplam PKK'lı sayısı ise 40 bin olarak açıklamıştır.
10. Genel Kurmay Başkanlığının verilerine göre, Türkiye I. Dünya Savaşı hariç, son yüz yılda girdiği savaşlarda toplam 16.409 şehit verirken, Kurtuluş Savaşı'nda verilen toplam şehit sayısı 10.885'tir. PKK ile mücadelede ise bugüne kadar 11.735 şehit verilmiştir.
11. TBMM Göç Komisyonu'nun raporuna göre, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde güvenlik nedeniyle boşaltılan köy ve mezra sayısı 3.428'dir. Bu köy ve mezralarda yaşayan 1 milyona yakın yurttaşımız doğal yaşamlarından kopartılarak zorunlu göçe maruz kalmışlardır.
12. PKK ile mücadelede alan kontrolü sağlamak için 1984 yılında oluşturulan koruculuk sisteminin yasal dayanağı olmasına rağmen, toplumsal meşruiyeti hep sorgulanmıştır. Toplam köy korucusu sayısı, hâlâ resmi olarak belirsizliğini korusa da sayılarının 50 bin ilâ 70 bin arasında olduğu tahmin edilmektedir.
13. Türkiye terörle mücadele amacıyla, sınır ötesine bugüne kadar irili ufaklı toplam 25 sınır ötesi operasyon yapmıştır. Bu operasyonlara katılan toplam asker ve korucu 5 bin ilâ 50 bin arasında değişmiştir.
14. Terörle mücadeleye ayrılan kaynağın farklı hesaplamalara göre 150-400 milyar dolar aralığında değiştiği ileri sürülmektedir. Yaygın kabul gören kanaate göre, bu rakam 300 milyar dolar civarındadır. Bu rakamlara göre Türkiye son 20 yılda teröre her yıl yaklaşık 15 milyar dolar kaynak ayırmak durumunda kalmıştır.
15. 1984 yılından bu yana 5 Cumhurbaşkanı, 8 Başbakan, 8 Genelkurmay Başkanı, 22 İçişleri Bakanı görev yapmıştır. Yine aynı dönemde toplam 15 hükümet değişmiş, Olağanüstü Hal Bölge Valiliği kurulup kaldırılmış; ama sorun hep yerinde kalmıştır.

TAKDİM

Türkiye, ülkenin temellerinin atıldığı ilk günlerden bugüne Kürt sorunu karşısında bitmek bilmez bir imtihan vermektedir. Bu imtihan sürecinde, edinilen tecrübenin günahları ve sevapları ile hatırdaki tutulması, atılacak yeni adımlar açısından çok büyük bir değer taşıyor. Demokratik açılımın konuşulduğu bir dönemde, Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren sorunun ne olduğunu tespit etmek ve bir çözüm geliştirmek amacıyla yazılan raporları bir araya getirip bir bütün içinde analiz edilmesi fikri, bu düşüncenin sonucudur. Farklı dönemlerde hazırlanan bu raporlar, sadece kendi dönemlerinin zihniyetlerini ortaya koymaları bakımından değil, aynı zamanda sorunu ele alırken, takip edilen farklı yaklaşımları, kopuşları ve süreklilikleri görmek açısından da eşsiz bir birikim oluşturmaktadır.

Cumhuriyet'in kuruluşundan bugüne yaz(dır)ılan raporlar üzerinden Cumhuriyet'in Kürt hafızasını ortaya çıkarma çabasının ürünü olan bu eserde, Kürt meselesinin çözümüne dair bir öneride bulunmaktan bilhassa imtina edildi. Bu anlamıyla, raporun esas amacı, bugüne kadar yapılan çalışmaları ve bunların değerlendirilmesini, kamuoyunun ve karar alıcıların dikkatine sunmaktır.

Bununla beraber, raporlar bir bütün olarak ele alındığında göze çarpan bazı hususlara değinmeden geçmek mümkün değil. Raporlar, kendi dönemleri içinde ele alındığında, meselenin hemen hemen her boyutuna dair tespit ve çözüm önerilerinin yapıldığını, meselenin adeta tartışılmayan bir yönünün kalmadığını ortaya koyuyor. Bu durum Kürt meselesinin çözümünde, esas sıkıntının, soruna dair yeterli malumat sahibi olup olmamaktan çok, siyasi irade geliştirmek ve bunu realize etmeye çalışıp çalışmama ile alakalı olduğunu gösteriyor. Siyasi irade ve karar

mekanizmaları devreye sokulamadığı için, Kürt meselesi öneriler girdabında giderek büyüyen bir soruna dönüşmüştür.

Geçmişten günümüze doğru gelindiğinde, sorunla yüzleşmede giderek artan cesaret ise bir yönüyle olumlu olmakla birlikte, aynı zamanda sorunun giderek daha da karmaşıklaştığının bir göstergesi olarak ele alınmalıdır. 15-20 yıl önce konuşulması dahi adeta suç olan şeylerin bugün cesurca önerilebilmesi, sorunun, bir zamanlar cesur sayılan önerilerle bile çözülmekten uzak olduğunun göstergesi sayılabilir. Bu da Kürt meselesinde siyasi irade geliştirilmenin ertelenemez bir yükümlülük olduğunun en somut nişanesi olarak ele alınmalıdır.

Raporlarda göze çarpan bir diğer husus, hem dönemin siyasi ikliminin hem de raporu yazan öznenin kimliğinin, sorunun tespitinde ve çözüm önerilerindeki belirleyici etkisidir. Dönemsel olarak 1990'lı yılların, güvenlik-demokrasi dengesinin dönüşümü açısından bir milat teşkil ettiğini, özneler bağlamında da, devletten siyasi partilere ve sivil toplum kuruluşlarına doğru gittikçe, güvenlik paradigmasının zayıflayarak yerini demokratik perspektiflere bıraktığını görmek mümkündür.

Bu ayrımları akılda tutarak, Türkiye'nin Kürt meselesine yaklaşımına bakıldığında, elinizdeki çalışmanın gösterdiği ilk nokta, devletin vizyonu belirgin bir siyasal akla dayanarak geliştirdiği, sistematik bir Kürt siyasetinden yoksun olduğudur. Türkiye, Kürt meselesini, uzun vadeli bir strateji ile yönetmekten öte, kısa vadeli taktiklerle sorunla ilgilenme yolunu benimsemiştir. Bütünlüklü bir stratejiyi beslemesi gereken taktikler, siyasal derinliğe sahip bir stratejinin yokluğunda, strateji yerini almış ve Kürt meselesi, dönemsel önceliklere göre değişen mevzi tedbirlerle ele alınmaya çalışılmıştır.

Bu durumu belli ölçülerde, siyaset-güvenlik ilişkisi olarak da okumak mümkündür. Kürt meselesi, Cumhuriyet tarihi boyunca, siyasal mekanizmalarca yönetilmek yerine, güvenlik mekanizmalarıyla yönetilmiş, daha da kötüsü güvenlik mekanizmalarının algısına terk edilmiştir. Mekanizmanın alanı da, aktörlerden tedbirlere, paradigmadan eyleme birçok unsuru barındırmaktadır. Bütünlüklü bir siyaseti, ancak ihtiyaç hâsıl olduğunda beslemesi gereken güvenlik tedbirleri, siyasetin yokluğunda, esas siyaset olmuş ve Kürt meselesi adeta her yönüyle güvenlikçi bakış açısına mahkûm edilmiştir.

Siyaset kurumunun bütünlüklü bir strateji ile meseleyi yönetmemesinin bir diğer yansıması, devletin ve toplumun Kürt meselesinde soğukkanlılığını yitirmesidir. Hemen her şiddet ve terör olayı, demokratik perspektifin yerini güvenliğe bırakmasına, siyaset kurumunun güvenlik birimlerine karşı mevzi kaybetmesine yol açmıştır. Cumhuriyet tarihi boyunca somut örnekleri görülen bu durum, özellikle 1990-2000 arası dönemde, sorunu farklı yönden ele alma çabalarını, akamete

uğratması bakımından da son derece önemli bir sıkıntıdır. AK Parti'nin başlattığı demokratik açılım süreci, bizatihi bu yönüyle bile, Cumhuriyet'in geleneksel Kürt siyasetinden bir kopuşu temsil etmekte ve bir istisnayı oluşturmaktadır. Demokratik açılım süreci, hem strateji-taktik ilişkisi, hem de siyaset/demokrasi-güvenlik dengesinin yerli yerine oturtulması süreci açısından, devletin Kürt meselesine yaklaşımı noktasında umut vadetmektedir. Bu umudun ne ölçüde siyasete dökülebileceğini elbette zaman gösterecektir.

Kürt sorununu sadece teorik boyutuyla değil, saha bilgisiyle de en iyi bilen uzmanlardan biri olan Hüseyin Yayman tarafından titiz ve özverili bir çalışmanın sonucunda hazırlanan bu eser, yalnızca devlet tarafından yazdırılan raporları değil, aynı zamanda siyasi partiler ve sivil toplum kuruluşları tarafından kaleme alınan çalışmaları bir araya toplayarak ilk defa bu kapsamda ele almaktadır. Bu anlamda çalışma, Türkiye'nin Kürt sorunuyla nasıl hemhal olduğunun tarihini özetlemektedir. Çalışmada kimisi ilk defa gün ışığına çıkan, kimisi uzun süre gizli tutulan, kimisi daha önce kamuoyuna açıklanmış 70 (yetmiş) rapora yer verilmektedir.

Eser, ilgili raporların özetiyle yetinmemiş, aynı zamanda raporların yayınladığı dönemlerin siyasi bağlamına ilişkin derinlikli analizlerle beraber sunulmuştur. Bu anlamıyla çalışmanın, Türkiye'nin Kürt sorunu hafızasına en kayda değer katkılardan biri olacağına inanıyoruz.

Taha Özhan
SETA Genel Koordinatörü

GİRİŞ

Kürt sorunu, Türkiye'nin yüzyıllık meselelerinden biridir. Kökleri, İmparatorluk dönemine kadar uzanan bu mesele, siyasi, iktisadi, etnik ve hepsinden de önemlisi psikolojik yönleri olan karmaşık bir sorun alanıdır. Türkiye'nin içe kapanıp otoriterleşmesi veya dışa açılıp evrensel ölçekte bir demokratik düzen tesis etmesiyle doğrudan ilgili olan meselenin aynı zamanda uluslararası bir boyutu da bulunmaktadır.

Hangi boyutundan ele alırsak alalım, bugün gelinen noktada Kürt sorunu Türkiye için hem sürdürülmesi, hem de yönetilmesi zor bir mesele haline gelmiştir. Türkiye'nin vatandaşlarına 'eşit ve birinci sınıf' vatandaş olduğunu hissettirmesi, muasır medeniyet seviyesi düzeyinde bir düzen tesis etmesi ve büyük devlet olma iddialarını devam ettirebilmesi için bu meseleyi çözmesi gerekmektedir. Hadisenin vardığı hassas nokta, toplumsal psikolojinin doğru yönetilmesini ve ortak aklın kullanılmasını zorunlu kılmaktadır.

Osmanlı'nın son döneminde ortaya çıkan isyanlarla gündeme gelen Kürt meselesi, Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Bu mesele zaman zaman alevlenip, zaman zaman küllenmiş olsa da gündemdeki yerini muhafaza etmiştir. Bununla beraber Kürt meselesi, uzunca bir süre ağırlıklı olarak, siviller arasındaki bir sorundan daha çok devletin meselesi olmuş; fakat sorunu bastırma yöntemlerinden dolayı, etkilediği toplumsal tabanı giderek genişleyen bir soruna dönüşmüştür.

Kürt sorununun geri planında iktisadi, sosyolojik, siyasi ve psikolojik birçok neden olmakla birlikte, temelde Cumhuriyet'in homojen bir ulus yaratma çabası olduğu açıktır. Cumhuriyet'in 'etno-seküler' bir ideolojik formasyona evrilmesi, bir yandan birlik ve beraberliği sağlama potansiyeli taşıyan moral değerleri za-

yıflattırırken diğer yandan karşı milliyetçiliği tetiklemiştir. Bu süreçte, 'tek tip' ve 'problemsiz' bir ulus yaratma projesi, karşılaştığı sorunları güvenlikçi bir bakış açısıyla ele almakta ısrar etmiş ve bugünkü noktaya varılmıştır.

Bütün siyasal gerilimler ve Cumhuriyet ideallerini bir kenara bıraksak bile, ilk etapta göze çarpan sorun, İmparatorluğun küllerinden doğan Cumhuriyet'in, Doğu'yu, âdeta Osmanlı'nın Fizan'ı gibi sürgün yeri olarak kabul ettiği gerçeğidir. Ne kadar sorunlu memur ve yönetici varsa buraya sürgün edilmiştir. Bölgeye yetenekli ve iyi yetişmiş idarecilerin gönderilmesi sorunu, 1930'lardan itibaren dile getirilen, ancak bir türlü çözülemeyen bir talep olarak kalmıştır. Ülkenin diğer bölgelerinde bile uzun süre halktan uzak duran bu baskıcı memur-yönetici tipi, Doğu şartlarında bu uzaklığı âdeta uçuruma dönüştürmüştür.

Fakat esas sıkıntının kaynağı, sorunu yönetme ve çözme süreçlerinde öne çıkan "güvenlikçi Şark siyaseti"dir. Bu siyaset, bir yönüyle, İmparatorluğun 'devlet bilgisini' yok sayan, tarihsel ve toplumsal gerçeklikten kopuk yaklaşımıyla, çözümü inzibati tedbirlerin çoğaltılmasında görmüştür. Tam da bundan dolayı devlet, sorunu çözmek için kalıcı tedbirler almak yerine, sorunla yüzleşmeyi sürekli ertelerek, geçici önlemler almayı tercih etmiştir. Sorunun güvenlik bürokrasisine havale edilmesi, tesirleri bugün de devam eden bir gelenek oluşturmuştur. 'Jandarma ve tahsildar baskısıyla' halkı hizaya sokmak isteyen kamu siyaseti anlayışı, sıkıntıları çözmek yerine sorunun derinleşmesine neden olmuştur.

Sorunu dillendiren aktörlerin dönüşümü de dikkate değer bir başka konudur. Sekülerleşmenin toplumsal ilişkilerde, zihinsel bir dönüşüme yol açmadığı dönemlerde Kürt meselesinin sözcülüğünü geleneksel aktörler üstlenmişlerdir. Bu süreç en kaba haliyle 1960'lara kadar devam etmiştir. Daha sonraki dönemlerde, sorunun öne çıkan özneleri, ağırlıklı olarak 'etno-seküler' denilebilecek bir siyasi perspektifle siyaset yapmaya başlamıştır. Bu tarihler aynı zamanda hem Kürt meselesinin içerik olarak hem de hareketin aktörleri itibarıyla değişmeye başladığı dönemdir. Bu anlamıyla 1960'lar Kürt meselesinde milat olmuştur. Bir yandan 27 Mayıs darbesinin Kürtlerle ilgili aşırı sert ve 'aşağılayıcı' tavrı, diğer yandan bölgede yaşanan değişim ve dönüşüm, Kürt meselesinin daha 'ulusalcı' bir nitelik kazanmasına yol açmıştır. Bu dönüşüm Kürdistan İşçi Partisi'nin (Partiya Karkeran Kurdistan, PKK) ortaya çıkmasıyla hızlanmış ve mevcut sol-etnik-seküler söyleme, bağımsızlık düşüncesinin eklenmesiyle ayrılıkçı bir karaktere bürünmüştür.

1980'lerin ortasında meselenin yeniden gündeme gelmesi PKK eylemleriyle olurken, özellikle Doğu sınırındaki jandarma karakollarına yapılan baskınlar toplumda infial duygusunu yaratmıştır. Burada özet bir değerlendirmesi bile adeta imkansız olacak kadar karmaşık bir süreç olan PKK'nın gelişimi ve sorunun adeta ayrılmaz bir parçası olması, Kürt meselesinde varılan yeni merhalenin temel taş-

larından biridir. Fakat bilinen bir gerçek olarak, neden-sonuç ilişkisi içerisinde ve daha da çok yaşanan sıcak gelişmeler neticesinde Kürt meselesi ile terör meselesi, terör meselesi ile PKK meselesi, Kürt meselesi ile PKK meselesi birbirine karışmış bir durumdadır. Meseleye bakıştaki toptancı ve kolaycı yaklaşımlar, algıların da farklılaşmasına yol açmıştır. PKK, yaşananların nedeni olarak görülürken, PKK'nın bitirilmesiyle sorunun da çözüleceği sanılmıştır.

1990'lerden itibaren PKK sorunu, paradoksal bir biçimde sivil siyaset üzerinde doğrudan sonuçları olan ve zaman zaman siyaset ve yönetim krizlerine yol açan bir sorun alanına dönüşmüştür. Özellikle güvenlikçi bakışı temsil eden unsurlar, sürekli olarak PKK sorunu üzerinden sivil siyasetteki güçlerini ve etkilerini devam ettirmişlerdir. Sivil siyasetin bir türlü devreye girememesi, daha da önemlisi girmekten kaçınması ve güvenlikçi bakış açısının her alanı ele geçirmesi, sorunu daha da büyütüştür. Sorun büyüdükçe, meselenin kendisiyle siyaset üzerinden muhatap olmak ve çözmek yerine, demokrasi-güvenlik tahterevallisinde hassas bir çizgiye oturtulan mesele, zaman içinde ülkenin kendisiyle imtihanına dönüşmüştür.

Kürt sorunu, son on yılda yeni bir aşamaya gelmiş durumdadır. Türkiye, çeyrek asırdır devam eden şiddete ve düşük yoğunluklu çatışmaya rağmen büyük bir iç çatışmaya sürüklenmemiştir. Dolayısıyla meseleye dair söz söylerken bu tarihsel ve toplumsal gerçekliğin gözden uzak tutulmaması gerekmektedir.

İsmlendirme Meselesi

Kürt sorununu konuşurken nasıl çözüleceği bir yana, henüz ismi konusunda anlaşılmadığımız bir konudan bahsedildiği de unutulmamalıdır. Artık klişe haline gelen ifadeyle “**adına ne dersek diyelim**” diye başlayan cümlelerle, muhtemel tüm isimler sayılarak sorun adlandırılmaya çalışılmaktadır. Türkiye’de bu meseleye çoğunlukla “**Şark meselesi, Doğu sorunu, Güneydoğu sorunu, Terör sorunu, Kürt sorunu**” adı verilirken, kimi zaman meselenin terör boyutu, kimi zaman da kimlik boyutu öne çıkarılmıştır. Bu çerçevede, konu hakkındaki tartışmaların önemli bir kısmı problemin içeriğinden çok ismi üzerinden yürütülmektedir. Konunun isimlendirilmesi sorunu, içeriği de belirleyici bir işlev görmektedir. Biz bu çalışma içerisinde daha çok Kürt sorunu ve Kürt meselesi kavramlarını kullandık.

Başka bir deyişle, sorunun nasıl isimlendirildiği, konuya hangi pencereden bakıldığını da ortaya koymaktadır. İsmlendirmeye bağlı olarak problemin nedenleri ve çözümleri de farklılaşmaktadır. Güneydoğu sorunu ifadesini kullananların, konuyu daha çok iktisadi geri kalmışlık meselesi olarak ele aldıkları, Kürt sorunu terkinini kullananların ise problemin iktisadi boyutu kadar, toplumsal ve siyasi boyutu üzerinde durdukları söylenebilir.

İsmlendirme meselesi, Türkiye'nin siyasal hayatındaki gelişmelerden de etkilenmiştir. Mesele, ülkenin yaşadığı değişimlere bağlı olarak farklı isimler almıştır. Özgürlük rüzgârlarının estiği ve toplumsal özgüvenin yüksek olduğu dönemlerde meseleye daha çok Kürt meselesi adı verilirken; askeri kayıpların çoğaldığı dönemlerde ise Güneydoğu veya terör sorunu adı verilmektedir.

Çalışmanın Hikâyesi

Kürt meselesi hakkında Osmanlı döneminden başlayıp Cumhuriyet'le devam eden bir rapor yazma geleneği bulunmaktadır. Konuyla ilgili Cumhurbaşkanları, Başbakanlar, Genelkurmay Başkanları, generaller, genel(umum) müfettişler, valiler, büyükelçiler, akademisyenler dahil olmak üzere birçok kişi ve kurum, çok sayıda rapor hazırlamıştır. Bu eserler sorun hakkında önemli bir külliyat oluşturmuştur.

Elinizdeki çalışma, Cumhuriyet dönemi boyunca, Kürt meselesi hakkında yazılmış raporlarda yer alan tespitlerin ve çözüm önerilerinin mukayeseli bir analizini sunmaktadır. Çalışma, kendi alanında bir ilki gerçekleştirerek, ele aldığı tüm raporları, kısa yazılış hikâyeleri ve yazıldıkları dönemin genel betimlemeleriyle birlikte vermektedir.

Hazırlanan raporları, 1990 öncesi dönemde hazırlanan çalışmalar ve 1990 sonrası dönemde hazırlananlar olmak üzere iki ana bölümde incelemek mümkündür. 1990'lı yıllara kadar, devletin tekelinde yer alan bir sorun olması hasebiyle sadece devletin rapor yazma ihtiyacı hissettiği sorun, 1990'lı yılların başından itibaren, hem sorunun hem de Türkiye'nin siyasal yaşamının dinamiklerinde meydana gelen değişimle beraber, devletin tekelinden çıkmış ve büyük ölçüde sivil-siyasi aktörlerin gündemine girmiştir.

Bu çerçevede, birinci dönem raporlar, genellikle devlet erkânı tarafından yazılırken, ikinci dönem raporlar, çoğunlukla siviller tarafından yazılmıştır. Bu farklılık, raporların içeriğine de yansımıştır. 1990'lar öncesi çalışmalarda, sorun esas olarak 'asayiş' terimiyle ele alınırken, 1990'lı yıllarla birlikte bu bakışta ciddi bir dönüşüm gözlenmiştir. İlk dönem raporları, Kürt sorununda devletin resmi tezlerinin oluşturulduğu çalışmalardır. 1925 Şeyh Sait İsyanı'ndan sonra Meclis Başkanı Abdülhalik Renda ile başlayan çalışmalar, İçişleri Bakanı Cemil Uybadın'la devam ederken tek parti döneminin temel metni Şark Islahat Planı olmuştur.

İlk dönem çalışmaları içerisinde birçok rapor kaleme alınırken, bu raporların bir kısmı Dersim vilayetinin ıslahına, bir kısmı Umum (Genel) Müfettişlik mıntıklarının düzenlenmesine, bir kısmı ise Şark sorununa dair çalışmalardır. İmparatorluğun son döneminde Makedonya'da hayata geçirilen Umum Müfettişlik, önce

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde daha sonra ise Trakya ve Çukurova Bölgelerinde uygulamaya sokulmuştur.

Umum Müfettişlerce hazırlanan raporlar günümüze ışık tutmaları bakımından oldukça önemli metinlerdir. Bu çalışmaların yanında bizzat Başbakan İsmet İnönü tarafından uzun bir gezi sonunda hazırlanan rapor, devletin soruna bakışını ortaya koyan ana metindir. İnönü, son tahlilde Şark Islahat Planı'nın temel tezlerini tekrar eden ve 'Türkleştirmeyi' ana siyaset olarak belirleyen bir rapor yazmıştır. İnönü'nün resmi tezleri tekrarlayan raporuna karşı, Celal Bayar tarafından hazırlanan Şark Raporu kısmen daha liberal bir bakış açısıyla kaleme alınmıştır.

Tek parti döneminin sona ermesiyle Kürt meselesinde rapor yazma geleneği kısmen azalmış olsa da içerik değiştirerek devam etmiştir. 27 Mayıs 1960 darbesi sonrasında hazırlanan çalışma dışında 1990'lara kadar devletin hazırladığı bilinen başka bir rapor bulunmamaktadır. Rapor yazma geleneğinde ikinci dönem olarak kavramsallaştırabileceğimiz çalışmalar 1980'lerin sonuyla başlamaktadır. Aslında farklı bir okumayla ikinci dönemi, Türkiye İşçi Partisi'nin daha sonra kapatılmasına neden olan 1970'lerin sonunda yaptığı dördüncü büyük kongresiyle başlatabiliriz. TİP'in dördüncü kongrede "Türkiyede Kürt halkı vardır" kararı o dönemde istenilen etkiyi yaratmasa da, orta vadede Türkiye'nin Kürt siyasetinin değişmesinin miladı olmuştur.

1970'lerde başlayan 'tanıma' siyaseti 12 Eylül 1980 darbesiyle geri püskürtülürken, darbe idaresinin Diyarbakır cezaevinde yaptıkları ve 1983 yılında başlattığı dil yasağı, PKK'nın toplumsal zeminini genişleten bir etki yapmıştır. Kürtlerin demokratik mücadelelerini şiddetle bastıran devlet, PKK'nın silahı bir hak arama yöntemi olarak tercih etmesi karşısında kendi eliyle kendini zora sokmuştur. PKK'nın şiddeti bir yöntem olarak benimsemesi başlarda Kürt sorunuyla, PKK sorununun karıştırılmasına yol açsa da daha sonra bu ayırım net olarak yapılmaya başlanmıştır. Turgut Özal'ın başlattığı reformlar ve genel olarak yürütülen demokratikleşme/sivilleşme süreçlerine paralel olarak, sorunun devletin tekelinden çıkıp sivillerin gündemine girmesiyle, başta siyasi partiler olmak üzere birçok sivil toplum örgütü çeşitli çalışmalar yapmıştır.

1980'lerin sonunda yayımlanan ilk çalışma kapsamlı bir rapor olarak değerlendirilmese dahi, tarihe not düşmesi ve soruna dikkat çekmesi bakımından önemli sayılacak 30 Haziran 1987 tarihli DSP seçim bildirgesidir. Demokratik Sol Parti, Merkez Karar ve Yönetim Kurulu tarafından karara bağlanan "Güneydoğu Anadolu'da Güvenlik ve Gelişme Sorununa Kapsamlı Çözüm Programı" isimli çalışma, partinin seçim bildirgesinin sonunda uzun bir ek olarak verilmiştir. İlk defa bir parti seçim bildirgesinde bu soruna ayrı bir başlık altında uzun uzadıya yer vermiştir. DSP'nin temel tezi "Güneydoğu Anadolu'da yaşanan sorunun etnik

bir temele dayanmadığı ve daha çok geri kalmışlık ve bölgenin feodal yapısından kaynaklandığı” tespitine dayanmaktadır.

1990’ların başında siyasi partiler tarafından başlatılan rapor yazma geleneği sol’dan sağ’a tüm partileri etkilemiş ve neredeyse tüm partiler konuyla ilgili bir çalışma yapmışlardır. En çok rapor yazan partiler, sosyal demokrat partiler olmuştur. RP’nin 1991 yılında hazırladığı çalışma, SHP raporuyla beraber en kapsamlı ve en radikal tespitlerde bulunan çalışmalardandır. Bu dönemde partiler tarafından hazırlanan raporlar yanında Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın yaptırdığı çalışmalar ve STK’lar tarafından yapılan ampirik araştırmalar da bulunmaktadır.

SHP tarafından yayımlanan ve tarihe not düşen önemli çalışmalardan biri olan “Doğu ve Güneydoğu Sorunlarına Bakış ve Çözüm Önerileri” isimli çalışma, doksanlı yılların ana karakteristiklerini gösteren temel metinlerden biridir. SHP raporu tabiri caizse pandoranın kutusunu açan bir çalışma olmuştur. SHP raporunu CHP raporları izlemiş ve özellikle DYP-SHP koalisyon protokolü, sorunun demokratik yollardan çözümü yolunda resmi ezberleri bozan bir mutabakat olmuştur. DYP-SHP koalisyon protokolüyle ilk defa Kürt sorunu demokratik usullerin hâkim olduğu karar alma süreçlerine dahil olmuştur. Protokolde yer alan şu ifade aslında bütün tartışmalara nokta koyacak mahiyettedir: “Ancak devletin resmî dili, bayrağı, simgeleri, sınırları ve Türkiye Cumhuriyeti’nin hükümlerlik hakları her türlü tartışmanın dışındadır.” Koalisyon protokolü bir anlamda devletin resmi dili, bayrağı, simgeleri ve sınırları dışında her türlü konuyu tartışabileceğini açıkça deklare etmektedir.

1990’larda hazırlanan raporlar resmi tezleri dışlayan bir bakış açısıyla, daha özgürlükçü ve daha sivil bir perspektiften kaleme alınmıştır. 1990’lardan sonra hazırlanan raporların en önemli özelliği, Kürt meselesi ile terör meselesini birbirinden ayırması ve problem karşısında daha cesur bir dil kullanmasıdır. İlk dönem çalışmalarına hâkim olan “Türkleştirme-iskân-inkâr” kavramlarının yerini ikinci dönemde “demokrasi-insan hakları-hürriyet” terimleri almıştır.

Siyasi partilerin Kürt sorununa yaklaşımları iktidarda ve muhalefette olmalarına göre değişirken, muhalefette daha cesur bir söylem benimseyen partilerin iktidara geldiklerinde daha ihtiyatlı ve resmi tezlere yakın bir pozisyon aldıkları görülmüştür.

İkinci dönem çalışmaları içerisinde sivil toplum örgütlerinin ve siyasi partilerin raporları öne çıkmaktadır. Bu dönem bir anlamda rapor yazma yarışının olduğu bir dönemdir. Bilinen ne kadar sivil toplum örgütü ve meslek odası varsa neredeyse tamamı, meselenin ne olduğuna ve nasıl çözülmesi gerektiğine dair bir çalışma yapmıştır. Bunda, 1990’lı yılların ‘düşük yoğunluklu çatışma’ döneminde verilen kayıpların önemli tesiri olduğu gibi, askeri tedbirlerle meselenin çözülemeyeceğine dair bir anlayışın gelişmesinin de etkisi bulunmaktadır.

Çalışmamızın, tüm raporların bir arada olması ve birinci elden kaynaklara dayanması bakımından cari tartışmalara katkı sunmasını diliyoruz. Bu çalışmayı yapmaktan amacımız yeni bir Kürt raporu yazmak veya yeni bir çözüm planı hazırlamak değildir. Temel amacımız olabildiğince nesnel bir üslupla metinleri analiz edip okuyucuyu raporlarla yüzleştirmektir. Bununla beraber, gerek araştırmanın sınırları, gerekse bazı raporlara erişimde yaşanan sıkıntılar nedeniyle çalışmanın, Cumhuriyet tarihi boyunca hazırlanan tüm raporları bir araya getirme iddiasında olmadığını belirtmemiz gerekiyor. Fakat ilk defa böylesine geniş kapsamlı bir çalışma yapıldığı, sorunun tespitinde ve çözüm önerilerinde nereden nereye gendiğinin açık biçimde ortaya konulduğu, daha da önemlisi raporların hazırlanmış oldukları dönemin genel havasının verilmeye çalışıldığı belirtilmelidir.

Uzun zamandır yapmak istediğim bu çalışmanın hayata geçirilmesine imkan tanıyan SETA Genel Koordinatörü Taha Özhan'a ve Siyaset Araştırmaları Koordinatörü değerli dostum Hatem Ete'ye; SETA araştırmacıları Selin Bölme, Müjge Küçükkeleş ve Hakan Çopur'a, çalışmanın farklı evrelerine yaptıkları değerli katkılar için teşekkürlerimi sunuyorum. Çalışmanın nihai taslağını okuyarak katkılarını esirgemeyen sevgili dostum Cemalettin Haşimi'ye ayrıca teşekkür ediyorum. Son olarak bütün zamanlarda desteğini esirgemeyen aileme ne kadar teşekkür etsem azdır.

SONUÇ ve GENEL DEĞERLENDİRME

Kürt meselesinden bahsederken, bırakın çözüm önerilerini, ismi konusunda dahi anlaşılamayan bir problem alanından bahsediyoruz. Türkiye bu meseleye çoğunlukla Doğu (Şark) meselesi, Güneydoğu meselesi adını verirken kimi zaman terör, kimi zaman da Kürt meselesi adını verdi. Konu hakkındaki tartışmaların bir kısmı problemin içeriğinden çok ismi ve semboller üzerinden yürütüldü.

Cumhuriyet tarihi boyunca dönemsel olarak Kürt meselesi de zaman zaman alevlenip zaman zaman küllenirken gündemdeki yerini sürekli muhafaza etmiş ve ülkeyi büyük bir ipotek altına almıştır. Türkiye'nin sorunla ilgili ikna edici, tutarlı, rasyonel bir siyasetinin olmaması, problemin derinleşmesine yol açmıştır. Kürt meselesi, PKK'nın ortaya çıkmasıyla yeni bir boyut kazanmış, çözümsüzlük sarmalı giderek büyümüştür. Günümüzde Türkiye'nin demokratikleşmesi, normalleşmesi ve evrensel ölçülerde bir hukuk nizamına kavuşmasıyla birlikte ele alınan Kürt meselesi, zaman içinde ülkenin kendisiyle imtihanına dönüşmüştür. Kürt meselesinin çözüm yoluna konulamamasında PKK şiddetinin önemli bir tesiri olsa da, asıl sorun politik irade ve kararlılık eksikliğinde yaşanmaktadır.

Siyasi tarih yanında raporlar ekseninde yapılacak bir okuma, Cumhuriyet'in ilk yıllarında sorunun "güvenlik" boyutuyla ele alındığını, temel enstrüman olarak "asilimasyon ve iskân" siyasetinin önerildiğini göstermektedir. İlk dönem raporları bölgede yaşayan halkı "Dağ Türkü," konuşulan dili de "Dağ Türkçesi" olarak nitelendirirken, önerdiği sert tedbirlerle sorunun yapısal bir nitelik kazanmasına yol açmıştır. İlk dönem raporları içerisinde özellikle Şark Islahat Planı, Şükrü Kaya ve Abidin Özmen Raporları ilginç önerilerde bulunmaktadır. Özmen Raporu'nda yer alan "Her yıl üç dört bin kişinin Batı bölgelerine iskân ettirilerek 15-20 yıllık

bir programla bu halk ortadan kaldırılmalı” cümlesi, aslında tüm olayı ve dönemin genel havasını özetlemektedir. İlk dönem raporlarında dile getirilen sert önlemler tam tersine bir sonuç vermiş ve çok sayıda isyan çıkmıştır.

1990 sonrası dönemde yapılan çalışmalarda genel olarak Kürt meselesinin demokratik yollardan çözülmesi gerektiği fikri öne çıkmaktadır. Güvenlik raporlarından, istihbarat değerlendirmelerine, sosyolojik analizlerden, siyasal mütalalara değin problem daha serinkanlı bir biçimde analiz edilmektedir. Meselenin çözümü konusunda adı konulmamış bir politik uzlaşma oluşmuş durumdadır. Bu dönemde demokrasi, insan hakları, temel hak ve hürriyetler gibi evrensel kavramların öne çıktığı görülürken, soruna dair sivil bir yaklaşım ve demokratik bir perspektif söz konusudur.

İlk dönemin güvenlik perspektifi merkezli raporların aksine, ikinci dönem yaklaşımları daha çok anayasal vatandaşlık ve demokrasi temelinde kaleme alınmıştır. İkinci dönem raporlarında en çok kullanılan sözcüklerin “insan hakları, demokrasi, özgürlük, anayasal vatandaşlık, adil yönetim” gibi kavramlar olduğu görülmektedir. Bu özgürlükçü ve sivil söylem sadece hazırlanan raporlara değil, siyasetçilerin ve liderlerin konuşmalarına da yansımıştır.

İkinci dalga çalışmalarında PKK ile Kürt meselesinin ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiği dile getirilirken, terör sorununa karşı yeni güvenlik politikalarının, Kürt meselesine karşı ise demokratikleşme ve bölgesel gelişme politikalarının kararlılıkla uygulamaya konulmasının, sorunun kalıcı biçimde aşılmasında ve iç barışın kökleştirilmesinde tek çıkış yolu olduğu dile getirilmektedir. Demokratikleşme kavramı ikinci dönemin temel sözcüklerinin başında yer almaktadır.

Demokratikleşme adımları atılmadan teröre karşı mücadelede başarı şansı olmadığı öne sürülürken, etnik duyarlılıklara demokratik çözümün, çok kültürlü toplumların ve çoğulcu demokrasilerin vazgeçilmez bir şartı olduğu ifade edilmektedir: “Kürtçe televizyon ve radyo yayını yapılmasının önündeki yasaklar kaldırılmalıdır. Anadil yasağı kaldırılmalı, Kürtler kendilerini hayatın her alanında özgürce ifade edebilmelidir” (SHP Raporu, 1990), “Kürt sorunu etnik duyarlılıklara karşı demokratik yaklaşımla çözülür” (CHP Raporu, 1999), “Kürtlerin kendilerini ifade edebilecekleri düzenlemelere gidilmeli” (ANAP Raporu, 1993), “Demokrasi Türkün de, Kürdün de hakkıdır” (ANAP Raporu, 1993), “Kürt realitesi, Kürt kimliği ve dili kabul edilerek Kürtlerin siyasal hakları verilmelidir.” (Adnan Kahveci Raporu, 1992).

Sakıp Sabancı'nın “Bu sorunu sadece fabrika kurarak çözemeyiz” yaklaşımı bu dönemi özetleyecek anahtar cümlelerden biridir. SHP 1992 Raporu'nda da dile getirildiği biçimde, “Devlet adına hareket eden kimi sorumsuz görevlilerden sürekli baskı gören, işkenceye uğrayan, gözaltına alınan insanlar PKK'ya itilmiş.

devlet kapısından umudunu kesenler PKK'ya katılmışlardır.” Sertlik yanlısı güvenlik politikaları PKK'nın elini güçlendirip, propaganda gücünü artırırken aşırı güç kullanımları halkın devletten soğumasına yol açmıştır. Türk- İş Raporu'nda ise “Kürtlerin etnik kimliğine saygı duyulmalı ve kültürel kimliklerini geliştirmeleri önündeki engeller kaldırılmalıdır” denirken Türkiye Barolar Birliği çalışmasında, “Vatandaşlık kavramı yeniden düzenlenmeli ve ‘Çağdaş Vatandaşlık’ anlayışı benimsenmeli, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı bir üst kimlik olarak düzenlemelidir” denilmektedir.

1990 sonrası dönem siyasi partilerden sivil toplum örgütlerine, meslek odalarından aydınlara, topyekûn rapor yazma seferberliğinin ilan edildiği bir dönemdir. Bu dönemde yaklaşık 50'ye yakın rapor kaleme alınmıştır. Kürt meselesinin gündeme gelme biçimi ve PKK şiddetine bağlı olarak çalışmaların da arttığı ya da azaldığı tespit edilmektedir. Raporların dili ve çözüm önerileri ile ülkenin genel havası ve siyasal atmosferi arasında adı konulmamış bir bağ bulunmaktadır. Görece daha özgürlükçü bir atmosferin olduğu dönemlerde kaleme alınan çalışmalar bu genel havanın izlerini taşımaktadır. Doksanlı yılların başında Kürt kelimesi dahi telaffuz edilemezken, bu dönemin sonunda alabildiğine özgür bir tartışma ortamı doğmuştur. Bir anlamda Türkiye, Kürt sorununu konuşarak kendi demokratikleşme hamlelerini de hızlandırmıştır.

Turgut Özal'ın Cumhurbaşkanı olmasıyla Kürt meselesinde resmi tezlerin dışında yeni bir inisiyatif ortaya çıkarken, 1991 DYP-SHP koalisyonu süreci hızlandıran bir etki yapmıştır. 1990'lı yıllarda Kürt meselesinin çözümü noktasında önemli çaba içinde olan Turgut Özal, bir anlamda pandoranın kutusunu açan liderlerden biridir. Turgut Özal, özellikle Cumhurbaşkanlığı döneminde ezber bozan, cesur açıklamalar yapmıştır. Özal, siyasi kariyerini ve kişisel kaderini bu meselenin çözümüne bağlamıştır.

Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Kürt meselesinde resmi tezleri tersyüz eden ve inkar siyasetine son veren bir yaklaşım içinde olmuştur. Özal, yaşanan hadiseyi gerçekçi bir yaklaşımla analiz ederken bölgede yaşanan olayların terör olayı boyutu kadar etnik bir boyutu olduğuna vurgu yapmaktadır. Özal, Kürt meselesini çözmeyi, Türkiye'nin büyümesinin ve bölgesel bir güç merkezi olmasının anahtarı olarak görmektedir. Bu yönüyle Özal'ın, Sultan Hamid'in siyasetinin modern izleyicisi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Turgut Özal, İş Dünyası Vakfı'ndaki konuşmasında “Ben bu meselenin çözüleceğine adım gibi inanıyorum. Ama telaşa, heyecana lüzum yok. Büyük bir ülke olduğumuzu hiçbir zaman unutmamalıyız” demek suretiyle olaya yaklaşımını ortaya koymaktadır.

Özal bir yandan Türk Silahlı Kuvvetlerinin modernizasyonu için yeni teknolojiler ve yeni silahlar alınmasını temin ederken diğer yandan Kürt meselesinin de-

mokratik yollardan çözülmesini savunmaktadır. Cumhurbaşkanı Özal, İş Dünyası Vakfı ve Marmara Kulübü'nde yaptığı konuşmalarda Kürt meselesine özel bir önem vermiş ve konuşmasının önemli bir kısmını bu meseleye ayırmıştır. Bu konuşmalar aslında Özal'ın "II. Değişim Programı'nın" temel yaklaşımlarını ortaya koymaktadır. Özal Kürt meselesinde bir kavganın hiç kimseye fayda getirmeyeceğini, kışkırtıcılara alet olunmamasını isterken "vuralım, kıralım işi bitirelim" yaklaşımıyla sorunun çözülemeyeceğini; hatta çok daha fazla büyüyebileceğini ileri sürmektedir. Cumhurbaşkanı Özal, 2 Ekim 1992 tarihli konuşmasında konuyla ilgili şunları söylemektedir:

Türkiye sabrederse, insanca davranırsa bu meselenin önünde sonunda çözülecek bir hadise olduğuna inanıyorum. Mesele zor olabilir ama aşılabilecek bir meseledir. Ama yılgınlığa düşmemek lazımdır. Bu meselenin Türkiye'nin entegre olmasıyla çözüleceği kanaatindeyim. Türkiye bu meselede süratle entegrasyona gidiyor.

(...) Bir kavganın içinde büyük bir mücadelenin hiçbirimize fayda getirmeyeceğini çok iyi bilelim. Kışkırtıcılara da kimse alet olmasın. Bazen böyle kışkırtıcılar çıkıyor "vuralım, kıralım işi bitirelim". Hangi işi bitiriyorsunuz? Bugünkü modern devrede 21. asra gelirken böyle şey olur mu?

Cumhurbaşkanlığı döneminde mesaisinin önemli bir kısmını Kürt meselesine ayıran Turgut Özal, vefat etmeden kısa bir süre önce Kürt meselesiyle ilgili şunları söylemiştir. "Güneydoğu sorunu asker mantığıyla çözülemez. Bu mantık PKK'nın ekmeğine yağ sürmektedir." Özal, terörün ayrı, Kürt meselesinin ayrı sorunlar olduğuna vurgu yaparken, bu iki mücadelenin birbiriyle karıştırılmaması gerektiğini belirtmiştir.

1990'lı yılların en önemli gelişmelerinden biri de DYP-SHP koalisyonunun kurulmasıdır. Koalisyonun kurulmasından sonra hükümet, ilk yurt gezisini 8 Aralık 1991 tarihinde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ne yapmıştır. Koalisyon hükümetinin liderleri Süleyman Demirel ve Erdal İnönü, bakanları, komutanları ve geniş bir gazeteci topluluğunu yanına alarak Güneydoğu gezisine çıkmıştır. Gezi basında "Güneydoğu'ya çıkarma" şeklinde verilmiştir. Diyarbakır'la başlayan gezi, Mardin, Şırnak, Siirt'le devam etmiş; mevsimin kış, havaların soğuk olmasına karşın, heyet gittiği her yerde coşkulu kalabalıklar tarafından karşılanmıştır.

Başbakan Süleyman Demirel ve Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü, Güneydoğu konusunda devletin geç kaldığı görüşünde birleşirken, Demirel, devlet ile halk arasındaki kopukluğun ara rejim sonucu olduğunu söylemektedir. Liderler, DYP-SHP koalisyonunun devletle halkı barıştırmak için en büyük şans olduğunu vurgulamaktadırlar (Bila, 10.12.1991, Milliyet). Bila'ya göre liderler her şeyi vermeye, yapmaya hazırdırlar; ancak tek koşulları "üniter devletin" muhafaza edilmesidir. İnönü, üniter devlet dışında çözüm dayatmanın, federatif çözüm zorlamalarının iç savaşa yol açacağını söylemektedir.

Demirel ve İnönü'nün iki günlük Güneydoğu gezisi boyunca verdikleri mesajı "Dileyin bizden, ne dilerseniz" şeklinde özetleyen Bila, Demirel ve İnönü'nün konuşmalarında Güneydoğu insanı karşısında yıllardır izlenen yanlış politikalar için devlet adına "günah çıkartan" bir görünüm sergilediklerini dile getirmektedir. Bila liderlerin halkla diyalogunu şu şekilde nakletmektedir:

Ne istiyorsunuz? Baraj mı? Yapalım. Yol mu? Yapalım. Üniversite mi? Kuralım. Elektrik mi? Getirelim. Su mu? Getirelim. Fabrika mı? Kuralım. Kürt kimliği mi? Kabul edelim. Kürt Enstitüsü mü? Kuralım. Söyleyin ne istiyorsunuz? Hepsini yapalım. Yeter ki üniter yapı dışında bir şey istemeyin.

Hükümetin Güneydoğu gezisine İnsan Haklarından Sorumlu Devlet Bakanı Mehmet Kahraman, Milli Savunma Bakanı Nevzat Ayaz, İçişleri Bakanı İsmet Sezgin, Tarım ve Köy İşleri Bakanı Necmettin Cevheri, Kültür Bakanı Fikri Sağlar, Turizm Bakanı Abdülkadir Ateş, Orman Bakanı Vefa Tanır, Genel Kurmay Başkanı Doğan Güreş, Jandarma Genel Komutanı Eşref Bitlis, MGK Genel Sekreteri Orgeneral Nezih Çakar ve Emniyet Genel Müdürü Ünal Erkan katılmıştır. Diyarbakır'da eski belediye önünde toplanan 10 bin kişiye hitap eden İnönü ve Demirel kardeşlik mesajları verirken (S. Gürel, N. Durukan, E. Pirinççioğlu, Milliyet, 08.12.1991) ilk sözü alan İnönü, şunları söylemektedir:

Hepimiz kardeşiz. Anadilimiz farklı da olsa asırlardır kardeş yaşadık. Bundan sonra da kardeşçe yaşayacağız. Türkiye'de yeni bir dönem başladı. İnsanların huzur içinde yaşayacağı, fabrikaların kapanmayacağı, yeniden açılacağı bir dönem bu. Biz SHP olarak bunu hep söyledik. Güneydoğu raporumuz var. Faili meçhul cinayetler var. Hepsini bulacağız. Hiçbir faili meçhul cinayet kalmayacak.

Gezi bölge halkı tarafından coşkuyla karşılanırken aynı zamanda güvenlik tedbirleri had safhadadır. Başbakan yardımcısı Erdal İnönü'den mikrofonu alan Başbakan Süleyman Demirel, kalabalığı coştururken, Demirel'in konuşması "kurtar bizi baba" ve "biji baba" sloganlarıyla kesilmiştir. Demirel Diyarbakır'da şu tarihi konuşmasını yapmıştır:

Türkiye, Kürt gerçeğini tanımıştır. İstanbul da, Hakkâri de sizindir. Bu vatan hepimizindir. Kuzey Irak'taki Kürtler kardeşimizdir. Saddam bir vahşete kalkışırsa karşısında bizi bulur.

Heyet Diyarbakır'dan helikopterle Siirt'e geçerken halkın koalisyon liderlerine olan ilgisi dikkat çekicidir. Erdal İnönü Siirt'te "Seçimlerde ne vadettiyseniz onları yapacağız. İcraat yapmaya, sizleri rahat ettirmeye geldik. Kimse Türkiye'de doğduğuna pişman olmayacak" sözünü vermektedir. Koalisyon liderlerinin halk tarafından coşkuyla karşılanması karşısında PKK bundan rahatsız olmuş; bazı ilçelerde kepenk kapatma eylemleri yapılmış ve hükümet protesto edilmiştir.

Süleyman Demirel Güneydoğu gezisinin ilk günü Diyarbakır'da misafir edildiği Kültür Merkezi'nde gece gazetecilerin sorularını cevaplandırırken hükümetin te-

mel gündeminin Güneydoğu meselesi olduğu görülmektedir. Demirel, hükümetin sorun karşısında gerçeklerle yüzleşmesi gerektiğini söylerken, tüm vatandaşların birinci sınıf yurttaş olduğu tezi üzerinde durmaktadır. Liderlerin konuşmalarında Türklerle Kürtler arasında asırlardır devam eden kardeşliğe yapılan vurgu dikkat çekmektedir (Bila, 09.12.1991, Milliyet):

Kürt kimliği diyoruz. Artık buna karşı çıkmak mümkün değil. Türkiye, Kürt realitesini tanımak zorunda. Artık sen Kürt değilsin, Türksün, Orta Asya'dan beraber yola çıktık, dillerimiz yolda değişti falan diyemeyiz. Bu devleti beraber kurmuşuz. Osmanlı dağıldığında iki büyük kavim kalmış, Türkler ve Kürtler. Devletimiz üniter, azınlık yok. Hepimiz bu ülkenin sahibiyiz. Türkiye'de Kürtçe konuşan vatandaş da her şeyin sahibi. Olaya böyle bakmalıyız.

Bu ifadeler aslında fazla söze gerek bırakmadan devletin Kürt meselesindeki resmi tezlerinin son bulduğunun ve yeni bir siyasetin benimsendiğinin beyanıdır. Bu hava toplumda büyük bir iyimserlik ve beklenti doğururken, yükselen PKK terörü bu olumlu havayı tersyüz etmiş ve barış süreci şiddete boğdurulmak istenmiştir. Bu tersyüz oluştta hükümetin toplumda oluşan beklentileri karşılayamamasının da tesiri olmakla birlikte, temel neden PKK'nın "kurtarılmış bölgeler" stratejisi doğrultusunda şiddete hız vermesidir.

Koalisyon hükümeti sözcülerinin yaptığı açıklamalara bakıldığında hükümetin Kürt meselesi konusunda yeni bir politika içine girdiği görülmektedir. Batur, "Türkiye'nin Yeni Kürt Politikası"nı anlatırken, merkezde "kültürel alanda Kürtlere özerklik tanınması" olduğunu belirtmektedir. Daha bir yıl öncesine kadar Türkiye'de Kürtlerin varlığının kabul edilmediği dikkate alındığında yeni politikanın önemi çok daha iyi anlaşılacaktır. Demirel başkanlığında kurulan DYP-SHP koalisyon hükümetinin Özal'ın başlattığı değişimi tamamlayacak nitelikte önemli adımlar atma niyetinde olduğu görülmektedir.

Yeni politika çerçevesinde, hükümet Türkiye'de Kürtçe gazete çıkarılmasına, kitap basılmasına izin vermiştir. Daha birkaç yıl önce Kürtçe kitaplarının ülkeye sokulmasının yasak olduğu hatırlandığında bu kararın önemi kendiliğinden görülecektir. Yeni politikanın bir diğer unsuru da Kürtlerin dillerini ve kültürlerini geliştirmek için Kürt Enstitüsü kurmalarına yeşil ışık yakılmasıdır. Yeni politikada Kürt kimliği tanınmıştır. Kürt Enstitüsü kurulabilecektir. İsteyen özel Kürtçe ders alabilecek, Kürtçe gazete çıkartılabilecektir. Kürtçe kitap Türkiye'ye sokulabilecek, Türkiye'nin resmi dili Türkçe olacaktır (Batur, 10.12.1991, Milliyet).

1970'li yılların Milliyetçi Cephe hükümetlerine Başbakanlık yapan Süleyman Demirel'in bu açıklamaları devletçi ezberleri bir kez daha bozarken, bu söylem düzeyi Demirel gibi ihtiyatı elden bırakmayan bir lider için gerçekten büyük bir devrimdir. Süleyman Demirel'in siyaset anlayışında "askerle kavga etmeme" gerçeği göz önüne alındığında ve bu açıklamaların Genel Kurmay Başkanı ve Jandar-

ma Genel Komutanları'nın huzurunda yapıldığı düşünüldüğünde, anlamları çok daha iyi görülecektir. Askerlerin bu açıklamalara itiraz etmeleri bir yana, geziye bizzat katılmaları yeni siyasetin önemli işaretleridir.

Hükümetin Güneydoğu çıkarmasından bir hafta sonra yapılan HEP kongresinde yaşananlar ve kongreye gösterilen tepkiler siyasi tansiyonunun yükselmesine yol açarken, sürecin yönetilmesinin aslında ne kadar zor olduğunu da göstermektedir. 1992'nin son günlerinde peş peşe patlayan bombalar ve basılan jandarma karakolları, toplumda infial duygusu yaratırken, en son Bakırköy'deki Çetinkaya mağazasının yakılması, PKK'nın çözüm isteyip istemediği konusunda akıllara soru işaretleri getirmiştir. Başbakan Süleyman Demirel, 26.12.1991 tarihinde İstanbul-Bakırköy Çetinkaya mağazası ve Şırnak'ta meydana gelen olaylarla ilgili sorulan, "Bu olaylar koalisyon protokolünü etkiler mi?" sorusuna "Niye etkilesin? Yok böyle bir şey. Olaylar yeni başlamış değil. Yedi senedir devam ediyor" cevabını vermiştir.

1992 Nevruz'uyla Türkiye büyük bir şiddet ortamına sürüklenirken hem SHP'nin içindeki koalisyon hem de iktidar koalisyonu daha başlamadan büyük yara almıştır. Koalisyon protokolünde dile getirilen açılımlar otomatikman rafa kaldırılmıştır. Siyasetin sorunu çözme iradesine karşı PKK'nın zaman zaman HEP'i dahi dışlayan ve suçlayan bir tutum içine girmesi, çözüm umutlarının başka bahara ertelenmesine yol açmıştır.

Başbakan Süleyman Demirel 23.11.1992 tarihinde Londra'ya giderken uçakta gazetecilere yaptığı açıklamada Diyarbakır konuşmasının ardında durduğunu ifade etmiştir. Demirel konuyla ilgili temel yaklaşımlarının "anayasal yurttaşlık" olduğunu açıklamış ve bu kavramı Cumhurbaşkanlığı döneminde de ısrarla tekrarlamıştır. Demirel, Kürt, Türk tartışmasının yanlış olduğunu söylerken iki şey kurmak istediklerini ifade etmiştir. Birincisi anayasa vatandaşlığı, ikincisi ise anayasa vatanseverliğidir. Demirel gazetecilere yaptığı açıklamada şunları söylemiştir (Milliyet Gazetesi, 24.11.1992):

Etnik farklılıklarımız zenginliğimizdir. Dil, din, ırk ayrımlarıyla birlikte ama o farkları görerek hep birlikte yaşamak bizim asıl amacımız budur. Sen Kürtsün, sen Çerkezsün, sen ne isen onun fark etmez. İşte tam bu noktada anayasa vatandaşlığı geliyor. Anayasal vatanperverlik geliyor. Ülkede hep beraber bu anayasal vatandaşlığa sarılmak gerekiyor. Herkesin anayasa vatandaşı olduğunu bilmesi ve Türkiye'ye bu topluluğun bir parçası olarak sarılması gerekiyor.

Süleyman Demirel'in bu konuşmasından sonra birçok hükümet, cumhurbaşkanı, başbakan, genelkurmay başkanı değişirken çözüm umutları sürekli başka bahara ertelenmiştir. Demirel'in bu açıklamalarına rağmen kısa süre içinde acılı ve kanlı bir dönem başlamıştır.

Kürt meselesinin çözümü konusunda irade ortaya koyan son parti Adalet ve Kalkınma Partisi'dir. Başbakan Erdoğan'ın "Demokratik Açılım/Milli Birlik Projesi" ismini verdiği bu süreç aslında 12 Ağustos 2005 Diyarbakır konuşmasıyla başlamıştır. Başbakan Erdoğan'ın Diyarbakır konuşması şu şekildedir:

Bu soruna illa isim koyalım diyorsanız Kürt sorunu, bu milletin bir parçasının değil, hepsinin sorunudur. Benim de sorunumdur. Türk olsun, Kürt olsun, Çerkez olsun, Abhaza olsun, Laz olsun, bütün Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının ortak sorunudur. Kürt sorunu ne olacak diyenlere diyorum ki bu ülkenin başbakanı olarak o sorun herkesten önce benim sorunumdur. Biz büyük bir devletiz ve millet olarak bu ülkeyi kuranların bize miras bıraktığı temel prensipler ve Cumhuriyet ilkesi, anayasal düzen dahilinde her sorunu, daha çok demokrasi, daha çok vatandaşlık hukuku, daha çok refahla çözeceğiz. Bu anlayışla çözüyoruz ve çözeceğiz de.

Kürt meselesinde siyaset kurumu uzun süre inisiyatif almak istememiş, inisiyatif almak isteyenlere de önemli bedeller ödetilmiştir. Sorunun çözümü için hamle sırası Adalet ve Kalkınma Partisi'ndedir. Adalet ve Kalkınma Partisi daha önceki tüm girişimlerden farklı olarak sorunun çözümünü geniş kapsamlı bir sürece yaymış, toplumsal ve siyasi bir tartışma sürecini başlatmış ve bu süreçte kurumsal ittifakı sivil siyasetten yana zorlayan bir tutum içinde olmuştur.

Adalet ve Kalkınma Partisi iktidara gelmesinin hemen ardından "OHAL'in kaldırılması, DGM'lerin kapatılması, Kürtçe dil kursları açılması, pozitif ayrımcılığa varan ciddi ekonomik açılımlar yapılması, yaşayan diller enstitüsü kurulması ve TRT 6" gibi devrim sayılabilecek köklü düzenlemeler yapmıştır. Bununla beraber gelinen noktada bu radikal adımların sorunu tamamen ortadan kaldıramadığı, meselenin giderek çetrefilleştiği bilinmektedir.

Adalet ve Kalkınma Partisi sorunla yüzleşme sürecinde aynı zamanda toplumsal birlikteliği tarif eden unsurları merkeze alan bir siyasi söylem kullanmaktadır. Erdoğan'ın 'Demokratik Açılım'ı parti grubunda anlattığı konuşması bu açıdan en somut örneklerden biridir:

Binlerce yıldır bir arada yaşayan, kız alıp-kız veren, birbirine akraba olan, birbirine kardeş olan, et ile tırnak haline gelen Türk ile Kürdü, Laz ile Çerkezi Boşnak ile Gürcüyü birbirinden ayırmak, birbirine düşman eylemek mümkün müdür, muhtemel midir? Türkiye'nin bir zenginlik olarak gördüğümüz tüm farklılıklarını birbirinden ayırmak, birbirine rakip ve düşman gibi göstermek, kimin haddindedir? Selahaddin Eyyubi'nin sancağı altında, Kudüs'ü fethederek, orayı bir barış ve huzur şehrine çeviren ordunun neferleri biz değil miydik? Çaldıran'da Yavuz Sultan Selim'in ordusunda birbirine kardeş olan biz değil miydik? Yemende, Çanakkale'de Sarıkamış'ta, Kut-ül Amare'de vatan topraklarını birlikte savunan, birlikte şehit olan, birlikte gazi olan biz değil miydik? Kurtuluş Savaşı'nın kahraman evlatları hep birlikte biz değil miyiz? Cumhuriyet'i kuran ve ortak idealler, ortak hedefler doğrultusunda yüceltenler bizler değil miyiz? İstiklal Marşı'nı din-

lerken hepimizin gözleri yaşarmıyor mu? Fuzuli'nin şiirleri nasıl ruhumuza hitap ediyorsa, Ahmedi Hani'nin dizeleri de aynı şekilde bizi duygulandırmıyor mu?

Bizi birbirimizden ayırmak kimin haddi? Bizim kardeşliğimize kastetmek kimin haddi? Bizi birbirimize düşürmek, düşman eylemek kimin haddi? Türkiye Cumhuriyeti'nin tüm vatandaşlarını birbirine ayrı gayrı görmek kimin haddi? Bu ülkede Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı üst kimliği altında yer alan her etnik kökendeki insan, Türküyle, Lazıyla, Kürdüyle, Çerkeziyle, Gürcüsüyle, bizim kardeşimizdir, buna kimse gölge düşüremez.

İkinci dönem raporları dikkatli biçimde irdelendiğinde çözüm için üç aşığı, beş yukarı ortak noktalarda uzlaşıldığı dikkat çekmektedir. MHP ile HEP geleneğinin uçlarda pozisyon almaları dışında genel bir irade söz konusudur. Bugün gelinen noktada en çok tartışma çıkaran hususun "Kürtçe eğitim mi, öğretim mi?" konusu olduğu dile getirilmektedir. Türkiye'nin yakın zamana kadar sorunu "inkar", "hiçbir şey yapmama" ve "şiddet-baskı" modeli üzerinden hareket ettiğini belirten Kirişçi, artık sorunun demokrasi, fikir özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, Kürtçe diline özgürlük, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi gibi tezler üzerinden çözüme noktasına gelindiğine işaret etmektedir.

Sonuç olarak geldiğimiz noktada Kürt meselesi kritik bir eşiğe dayanmış durumdadır. Bu meselede söylenmemiş bir söz, önerilmemiş bir talep, yapılmamış bir toplantı kalmamıştır. Partilerden sivil toplum örgütlerine, devlet adamlarından, askerlere birçok kurum, problemin çözümü konusunda yüzlerce öneri dile getirmiştir. Türkiye problemin çözümüyle ilgili her türlü ikincil adımları atmış; ancak bir türlü politik kararlılık gösterip nihai adımı atamamıştır. Cumhurbaşkanı Gül'ün de belirttiği gibi Türkiye ya kendi sorunu olan bu meseleyi çözecek ya da sorun başkaları tarafından çözülecektir. Kürt meselesi, zamanında atılmayan adımlarla kendi mecrasından çıkarak Türkiye'nin kendisiyle imtihanına dönüşmüş durumdadır. Geldiğimiz kritik eşikte Türkiye ya büyük devlet gibi davranarak bu meselesini çözecek ya da çok daha büyük sorunlarla yüz yüze kalacaktır.

EK 1. KRONOLOJİ

- 1514 Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi ile Sünni Kürt aşiretlerinin özerkliklerini koruyarak İstanbul'a bağlanması
- 1806 Süleymaniye'de Baban Kürtlerinden Abdurrahman Paşa İsyanı
- 1812 Baban Kürtlerinden Ahmet Paşa'nın Süleymaniye'de ayaklanması
- 1832 Rewanduz'da Mir Muhammed'in Osmanlı yönetimi ile çatışması
- 1834 Bitlis'te Şerif Ahmet Han Ayaklanması
- 1833-1837 Mir Muhammed (Soran) İsyanı
- 1838 1. Han Mahmud İsyanı
- 1839 Diyarbakır'ın Garzan bölgesindeki aşiretlerin ayaklanması
- 1842-1847 2. Han Mahmud İsyanı
- 1843-1847 Bedir Han İsyanı
- 1843-1846 Şeyh Ubeydullah Nehri'nin İran ve Osmanlı yönetimine isyan etmesi
- 1855 Yazhan Şer İsyanı
- 1878-1881 Şeyh Ubeydullah Nehri İsyanı
- 22 Nisan 1889 Mithat Bedirhan tarafından çıkarılan ilk Kürtçe gazete Kürdistan'ın Kahire'de yayınına başlaması
- 1890 Abdülhamit tarafından Kürtlerden oluşan Hamidiye Alayları'nın kurulmaya başlanması
- 9 Nisan 1898 Mithat Bedirhan'ın Kürdistan adlı ilk Kürtçe dergiyi yayınlaması
- 1900 Diyarbakırlı Fikri Efendi tarafından Kürdistan Azmi Kavmi Cemiyeti'nin kurulması

- 22 Kasım 1908 Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi'nin yayın hayatına başlanması
- 19 Eylül 1908 Kürt Terakki ve Teavün Cemiyeti'nin kurulması
- 9 Ağustos 1912 Kürt Talebe "Hevî" Cemiyeti'nin kurulması
- 19 Eylül 1913 Yekbûn dergisinin yayın hayatına başlaması
- 10 Ocak 1918 Kürt Teali Cemiyeti'nin kuruluşu
- 7 Kasım 1918 Jin dergisinin İstanbul'da yayın hayatına başlaması
- 19 Kasım 1919 Kürdistan Teali Cemiyeti'nin kurulması
- 4 Aralık 1918 Vilayet-i Şarkıye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulması
- 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'nin imzalanması
- 1919-22 Simko (İsmail Ağa) İsyanı
- 11 Mayıs 1919 Ali Batı İsyanı
- 21 Mayıs 1919 Mahmut Berzenci İsyanı
- 23 Nisan 1920 TBMM'nin açılması
- 29 Nisan 1920 TBMM'de Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun kabulü
- 10 Ağustos 1920 Sevr Antlaşması'nın imzalanması
- 11 Eylül 1920 İstiklal Mahkemeleri Yasası'nın kabulü
- 20 Ocak 1921 Türkiye devletinin ilk anayasasının kabulü
- 6 Mart 1921 Koçgiri İsyanı
- 10 Ekim 1921 Kürdistan bölgesinde Süleymaniye şehrinde bir Kürt hükümetinin kurulması ve Şeyh Mahmut'un kendisini Kürdistan Krallığı'nın kralı olarak ilan etmesi (bu krallığın bayrağında altta yeşil, kırmızı zemin üzerinde beyaz hilal vardı)
- 21 Ekim 1921 "Kürdistan İstiklal Cemiyeti" tarafından "Kürtleri" istiklale davet eden beyannamenin İstanbul ve Doğu vilayetlerinde dağıtılması
- 1 Kasım 1922 TBMM'de Osmanlı saltanatını kaldıran ve yeni Türkiye devletinin onun yerini aldığını onaylayan 307 ve 308 sayılı kararların alınması
- 6 Mart 1923 TBMM'de Musul sorununun görüşülmesi
- 24 Temmuz 1923 Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması
- 29 Ekim 1923 Cumhuriyet'in ilanı, Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanı seçilmesi, İsmet Paşa'nın ilk Cumhuriyet kabinesini kurması
- 3 Mart 1924 Hilafetin kaldırılması
- 16 Nisan 1924 Doğu'daki ağaların ve bir kısım Kürt ahalinin bölgenin demografik yapısını bozacağı gerekçesiyle itiraz ettiği 488 sayılı mübadeleye tabi ahaliye verilecek emval-i gayrimenkule hakkında kanunun çıkarılması
- 20 Nisan 1924 Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci anayasasının kabulü (491 sayılı bu yasa 24 Nisan 1924 tarihinde yürürlüğe girmiştir)
- 30 Nisan 1924 Kazım Karabekir Paşa'nın M. Kemal'e Kürtlerin isyan edeceğini söylemesi

- 19 Mayıs 1924 İstanbul, Haliç'te Musul Konferansı'nın başlaması
- 18 Haziran 1924 Kazım Karabekir Paşa'nın Dahiliye Vekili Recep Peker'e muhtemel Kürt İsyanı hakkındaki endişelerini izah etmesi ve ikazı
- 4 Eylül 1924 Beytüşşebab İsyanı
- 12 Eylül 1924 Nasturi Ayaklanması'nın başlaması
- 12 Eylül 1924 Palu'da ev sahipliğini Şeyh Sait ve Kör Sadi'nin yaptığı bir "Kürt" Kongresi'nin yapılması
- 28 Eylül 1924 Nasturi Ayaklanması'nın bastırılması
- 10 Kasım 1924 Halk Fırkası'nın Cumhuriyet Halk Partisi adını alması
- 17 Kasım 1924 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu
- 13 Şubat 1925 Şeyh Sait İsyanı
- 4 Mart 1925 Takrir-i Sükûn Yasası'nın kabulü
- 3 Haziran 1925 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması
- 10 Haziran 1925 Nehri İsyanı
- 27 Haziran 1925 Şeyh Said ve arkadaşlarının aralıksız yargılanmasının sona erdiği
- 28 Haziran 1925 Mahkeme kararlarının tebliği; 29 kişinin idamına karar verilerek aynı gün gece yarısı asılarak idam edilmeleri
- 7 Ağustos 1925 Reşkotan-Raman İsyanı
- 24 Eylül 1925 'Şark Islahat Planı'nın kabul edilmesi
- Kasım 1925 1. Sason İsyanı
- 16 Aralık 1925 Milletler Cemiyeti'nin Musul'un İngiltere mandasındaki Irak'a bırakılması kararını alması
- 16 Mayıs 1926 1. Ağrı İsyanı
- 21 Ocak 1926 Hazro İsyanı
- 7 Ekim 1926 Koçuşığı İsyanı
- 1927 Kürt Ulusal Komitesi 'Xoybûn'un kuruluşu
- 26 Mayıs 1927 Mutki İsyanı
- 13 Eylül 1927 2. Ağrı İsyanı
- 7 Ekim 1927 Bıcar İsyanı
- 6 Temmuz 1929 İt Resul İsyanı
- 20 Eylül 1929 Tendürek İsyanı
- 26 Mayıs 1930 Savur İsyanı
- 20 Haziran 1930 Zilan İsyanı
- 21 Temmuz 1930 Oramar İsyanı
- 7 Eylül 1930 3. Ağrı İsyanı
- 24 Ekim 1930 Pülümür İsyanı
- Eylül 1930 2. Mahmut Berzenci İsyanı
- Kasım 1931 Şeyh Ahmed Barzani İsyanı
- 5 Mayıs 1932 "Mecburi İskân Kanunu"nun çıkarılması
- 25 Aralık 1935 "Tunceli Kanunu"nun çıkarılması ve Dersim adının Tunceli olarak değiştirilmesi

- Ocak 1937 2. Sason İsyanı
- 21 Mart 1937 Dersim İsyanı
- 22 Temmuz 1943 Van'ın Özalp ilçesinde 32 köylünün General Mustafa Muğlalı'nın emriyle kurşuna dizilmesi
- Ağustos 1945 İran-Kürdistan Demokrat Partisi'nin kuruluşu
- 13 Ocak 1946 Mehabad Kürt Cumhuriyeti'nin kuruluşu
- 16 Ağustos 1946 Irak Kürdistanı Demokrat Partisi'nin kuruluşu
- 17 Ocak 1947 Mehabad Kürt Cumhuriyeti'nin İran rejimi tarafından yıkılması
- 2 Mart 1950 Emekli General Mustafa Muğlalı'nın 32 köylüyü kurşuna dizdirmekten suçlu bulunması ve Divan-ı Harp tarafından 20 yıl hapse mahkum edilmesi
- 14 Haziran 1958 Kral Faysal'ın devrilmesi ve Irak'ın "Arap ve Kürtlerin ortak cumhuriyeti" olarak tanımlanması
- 7 Ekim 1958 SSCB'de sürgünde bulunan Mustafa Barzani'nin Irak'a dönmesi
- 22 Eylül 1959 Siyasi tarihte "49'lar" diye bilinen Kürt aydınlarının tutuklanması (mahkemenin verdiği bazı idam kararlarını Yargıtay bozdu)
- 27 Mayıs 1960 Kürt aşiret reislerinin Sivas'a sürülmesi
- 1965 Diyarbakır merkez alınarak, Kürtler için otonomi talep eden Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi adıyla gizli bir partinin kurulması
- Mayıs 1969 Cumhuriyet tarihinde kurulan yasal ilk Kürt örgütü olan Devrimci Doğu Kültür Ocakları'nın (DDKO) kuruluşu
- 11 Mart 1970 Irak yönetimine Kürdistan'a özerklik anlaşmasını kabul ettiren ihtilal
- Nisan 1973 Ankara'da Abdullah Öcalan ve arkadaşlarının, Kürt sosyalistlerin ayrı örgütlenmesini savunan ayrı bir çevreyi oluşturmaya başlaması
- Haziran 1975 Kürdistan Yurtseverler Birliği'nin kuruluşu
- 27 Kasım 1978 Abdullah Öcalan'ın PKK'yı kurması ve PKK I. Kuruluş Kongresi
- 1 Mart 1979 KDP Lideri Molla Mustafa Barzani'nin ABD'de ölümü
- 17 Ağustos 1979 Mehabad'ın Kürt güçlerinin eline geçmesi
- 23 Eylül 1980 İran-İrak Savaşı

1980'li Yıllar

- 12 Eylül 1980 12 Eylül askeri darbesi
- 15-25 Temmuz 1981 PKK I. Konferansı
- 20-25 Ağustos 1982 PKK II. Kongresi
- 25 Mayıs 1983 TSK'nın Irak'ın onayıyla Kuzey Irak'a düzenlediği ilk operasyon
- 5 Eylül 1983 Diyarbakır Cezaevi'nde kitlesel eylem
- Şubat 1983 Paris Kürt Enstitüsü'nün kuruluşu

- Ocak 1984 Diyarbakır Cezaevi'ndeki eylemler sonucunda Necmettin Büyükkaya, Yılmaz Demir, Remzi Aytürk'ün; ölüm orucunda ise Orhan Keskin ve Cemal Arat'ın ölümü
- 14 Ağustos 1984 PKK'nın Eruh ve Şemdinli Baskını
- 28 Şubat 1986 İsveç Başbakanı Olof Palme'nin suikast sonucu öldürülmesi, saldırıdan PKK'nın sorumlu tutulması
- 25-30 Ekim 1986 PKK III. Kongresi
- 20 Haziran 1987 PKK'nın Mardin'in Ömerli ilçesi Pınarcık köyünde 16'sı çocuk 30 kişiyi öldürmesi
- 9 Temmuz 1987 PKK'nın Mardin'in Midyat ilçesinde 16'sı çocuk 31 kişiyi öldürmesi
- 19 Temmuz 1987 Olağanüstü Hal(OHAL) uygulamasının başlaması
- 16 Mart 1988 Halepçe Katliamı
- 13 Temmuz 1989 İran Kürdistan Demokrat Partisi (İ-KDP) Genel Sekreteri Dr. A. Qasımlo'nun Viyana'da İran ajanlarınca öldürülmesi
- 14 ve 15 Ekim 1989 Paris Kürt Enstitüsü'nün girişimiyle Kürt Konferansı'nın toplanması
- 17 Kasım 1989 Paris'te yapılan Kürt Konferansı'na katıldıkları gerekçesiyle SHP Milletvekilleri Ahmet Türk, Mahmut Alınak, Adnan Ekmen, Mehmet Ali Eren, Salih Sümer, İsmail Hakkı Önal ve Kenan Sönmez'in partilerinden ihraç edilmesi
- 22 Kasım 1989 Milletvekillerinin ihraç kararını protesto etmek için Diyarbakır, Bingöl, Urfa, Mardin, Siirt, Muş, Bitlis, Erzincan, Adıyaman, Ağrı, Van, Hakkâri illeri dahil olmak üzere 12 il örgütünün istifa etmesi

1990'lı Yıllar

- 12 Ocak 1990 SHP'den ayrılan 16 milletvekili "Siyasi Niyetler Bildirisi" isimli bir açıklama yayımladı. Bildiride imzası bulunan milletvekilleri şunlardı: Aydın Güven Gürkan, Abdullah Baştürk, Fehmi Işıklar, Tevfik Koçak, Ahmet Türk, Cüneyt Canver, İsmail Hakkı Önal, Mehmet Kahraman, Adnan Ekmen, Salih Sümer, Mahmut Alınak, Arif Sağ, Mehmet Ali Eren, Kenan Sönmez, İlhami Binici, İbrahim Aksoy.
- 3-4 Mart 1990 Siyasi Niyetler Bildirisi'ni imzalayan milletvekilleri partileşme kararı aldılar.
- Mayıs 1990 PKK II. Konferansı yapıldı.
- 7 Haziran 1990 Halkın Emek Partisi'nin (HEP) kurulması, 7 Haziran 1990
- 15 Temmuz 1990 SHP'nin Kürt raporunun yayınlanması
- 17 Temmuz 1990 HEP, İstanbul'dan başlayıp Diyarbakır'da son bulan "Onurlu ve Özgür Yaşam" yürüyüşü başlattı.
- 2 Ağustos 1990 Irak'ın Kuveyt'i işgali ve Körfez Krizi'nin patlak vermesi
- 26-31 Aralık 1990 PKK IV. Kongresi
- 16 Ocak 1991 1. Körfez Savaşı'nın başlaması
- 28 Şubat 1991 1. Körfez Savaşı'nı bitiren ateşkesin yürürlüğe girmesi, 1990

- 12 Nisan 1991 Irak'ın Kürtlere saldırısını önlemek amacıyla 36. paralel kuzeyinde 'Güvenli Bölge' ilanı ve 'Huzur Operasyonu'
- 21 Mart 1991 Nevruz Bayramı Kürtler arasında ilk defa kitlesel düzeyde kutlandı.
- 1 Nisan 1991 Irak hava kuvvetlerinin saldırısı sebebiyle yüz binlerce Kürt'ün Türkiye ve İran sınırlarına yığılması
- 10 Temmuz 1991 HEP Diyarbakır İl Başkanı Vedat Aydın'ın cenaze töreni sırasında çatışmalar çıktı; 10 kişi hayatını kaybetti.
- 12 Temmuz 1991 Güvenlikli Bölge'yi denetlemek üzere Türkiye'nin de katılımıyla çokuluslu 'Çekiç Güç'ün kurulması
- 5 Eylül 1991 SHP ile HEP arasında seçim ittifakı sağlandı.
- 20 Ekim 1991 Genel seçimler yapıldı, HEP, SHP listelerinden 22 milletvekili çıkardı.
- 6 Kasım 1991 TBMM'deki yemin töreni sırasında SHP Diyarbakır Milletvekili Leyla Zana, Türkçe yeminin ardından, Kürtçe 'Türklerin ve Kürtlerin kardeşliğinden' bahsetti.
- 19 Kasım 1991 DYP-SHP Koalisyon Protokolü imzalandı.
- 30 Kasım 1991 DYP-SHP Koalisyon hükümeti güvenoyu aldı
- 8 Aralık 1991 Süleyman Demirel, koalisyon ortağı Erdal İnönü ve kalabalık bir heyeti yanına alarak Güneydoğu gezisine çıktı. Demirel, "Kürt realitesini tanıyoruz" dedi.
- 15 Aralık 1991 Halkın Emek Partisi 1. Olağanüstü Büyük Kongresi Ankara'da yapıldı. Feridun Yazar Genel Başkan seçildi. Abdullah Öcalan'ın annesi kongreye onur konuğu olarak katıldı. (Kürt bayrakları açıldı, İstiklal Marşı okunmadı ve PKK lehine sloganlar atıldı.)
- 24 Aralık 1991 Solhan'da çıkan çatışmada ölen PKK'lılar için Lice ve Kulp'ta gösteriler düzenlendi. Çıkan olaylarda 1 asker, 7 vatandaş hayatını kaybetti.
- 24 Aralık 1991 Şırnak Dereler Karakolu PKK tarafından basıldı; 2 asteğmen, 1 astsubay ve 6 asker şehit oldu.
- 25 Aralık 1991 PKK, OHAL Valisi Necati Çetinkaya'nın kardeşlerine ait Bakırköy'deki Çetinkaya mağazasına saldırı düzenledi. Çıkan yangında 11 vatandaş hayatını kaybetti.
- 26 Aralık 1991 BBC'ye konuşan Abdullah Öcalan, Bakırköy'deki olay için emri kendisinin vermediğini belirterek "Türkiye bizimle görüşsün, PKK'yı bitirelim" dedi.
- 26 Aralık 1991 SHP Grup Başkanvekili Mahmut Alınak, TBMM kürsüsünden "Geçenlerde iki kardeşim öldü; biri asker, biri PKK'lı" dediği için kürsüden zorla indirildi.
- 27 Aralık 1991 Dereler Jandarma Karakolu'nda şehit olan asteğmen Ömer Emiroğlu'nun babası Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş "Evladımın intikamını almazsanız, bir baba olarak hakkımı size helal etmem" dedi. Doğan Güreş: "Bekleyin intikamları alınacak. Kanları yerde kalmayacak. Hiç merak etmeyin. Göreceksiniz," dedi.

- 28 Aralık 1991 Ahmet Zeki Okçuođlu'nun çıkardığı *Rojname* isimli Kürtçe gazete yayın hayatına başladı.
- 16 Ocak 1992 SHP Diyarbakır Milletvekilleri Leyla Zana ve Hatip Dicle baskılar üzerine partilerinden istifa ettiler.
- 21 Mart 1992 Şırnak, Cizre, Nusaybin başta olmak üzere Nevruz gösterilerinde çıkan olaylarda yüzden fazla insan hayatını kaybetti.
- 31 Mart 1991 HEP kökenli 14 milletvekili SHP'den istifa etti.
- 10 Temmuz 1992 Diyarbakır il binasında HEP Milletvekilleri bir günlük açlık grevine gittiler.
- 20 Eylül 1992 Musa Anter'in 72 yaşında Diyarbakır'da öldürülmesi
- 1 Ekim 1992 PKK'nın Bitlis'te 30 kişiyi öldürmesi
- 4 Ekim 1992 Kuzey Irak'ta Ulusal Meclis'in, Kürt Federe Devleti'ni ilan etmesi
- 7 Ekim 1992 Kuzey Irak'a Hakurk (Ejder) sınır ötesi operasyonun yapılması
- 1992 ABD tarafından hazırlanan "Uluslararası Narkotik Kontrol Stratejisi" belgesinde PKK'nın Avrupadaki uyuşturucu kartelini elinde bulundurduğunun açıklanması
- 24 Ocak 1993 Uğur Mumcu'nun Ankara'da bombalı suikast sonucu öldürülmesi
- 5 Şubat 1993 ANAP Milletvekili Adnan Kahveci'nin bir trafik kazasında hayatını kaybetmesi
- 17 Şubat 1993 Jandarma Genel Komutanı Eşref Bitlis'in bir uçak kazasında hayatını kaybetmesi
- 17 Mart 1993 Abdullah Öcalan yaptığı basın toplantısında tek taraflı ateşkes ilan etti.
- 17 Nisan 1993 Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın ölümü
- 7 Mayıs 1993 Demokrasi Partisi (DEP) kuruldu. Kurucu Genel Başkanlığa Yaşar Kaya seçildi.
- 24 Mayıs 1993 Bingöl-Elazığ karayolunda teskere almış 33 erin şehit edilmesi
- 13 Haziran 1993 Tansu Çiller'in DYP Genel Başkanı seçilmesi
- 25 Haziran 1993 I. Çiller Hükümetinin kurulması
- 2 Temmuz 1993 Sivas Madımak Oteli'nde 36 kişinin yanarak can vermesi
- 5 Temmuz 1993 Başbağlar köyünü basan PKK'nın 33 köylüyü öldürmesi
- 12 Temmuz 1993 16 HEP milletvekili törenle DEP'e geçti.
- 27 Temmuz 1993 Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş'in görev süresinin 1 yıl uzatılması
- 29 Temmuz 1993 Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Muhittin Fisunođlu'nun görevinden alınması; Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na 1. Ordu Komutanı Org. İsmail Hakkı Karadayı'nın getirilmesi
- 4 Eylül 1993 DEP Mardin Milletvekili Mehmet Sincar'ın Batman'da öldürülmesi

- 4 Ekim 1993 PKK Siirt'in Şirvan ilçesi Daltepe köyünde 23 kişiyi öldürdü
- 22 Ekim 1993 Diyarbakır Jandarma Bölge Komutanı Tuğgeneral Bahtiyar Aydın'ın, Diyarbakır Lice Asayiş Bölük Komutanlığı binası önünde silahlı saldırı sonucu şehit edilmesi
- 25 Ekim 1993 Çat ilçesi Yavi beldesini basan PKK, 35 vatandaşı öldürdü.
- 4 Kasım 1993 Binbaşı Cem Ersever ve itirafçı Mustafa Deniz Ankara yakınlarında ölü bulundu.
- 26 Aralık 1993 DEP yönetimi 1 Ocak-30 Mart 1994 tarihleri arasında ateşkes ilan edilmesini istedi.
- 28 Ocak 1994 Sınır ötesi Zeli Operasyonu'nun başlaması
- 18 Şubat 1994 DEP Genel Merkezi bombalandı. Bir kişi hayatını kaybederken, 17 kişi yaralandı.
- 25 Şubat 1994 DEP yönetimi yapılan baskılar sonucu 27 Mart 1994'te yapılacak yerel seçimlere katılmayacağını açıkladı.
- 2 Mart 1994 TBMM DEP'li milletvekilleri Ahmet Türk, Orhan Doğan, Hatip Dicle, Leyla Zana, Sırrı Sakık, Mahmut Alınak ve Selim Sadak'ın dokunulmazlıklarının kaldırılması dosyasını görüşmeye başladı.
- 3 Mart 1994 Meclis'te DEP'li milletvekilleri dokunulmazlıklarının kaldırılmasıyla tutuklandılar.
- 5-15 Mart 1994 PKK III. Konferansı
- 1 Mayıs 1994 KDP ve KYB arasında çatışmalar
- 11 Mayıs 1994 Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) kuruldu. Murat Bozlak Kurucu Genel Başkan seçildi.
- 16 Haziran 1994 Anayasa Mahkemesi DEP'i kapatma kararını ilan etti.
- 8-28 Ocak 1995 PKK V. Konferansı
- 21 Mart 1995 Çelik 1 isimli sınır ötesi operasyonunun başlaması
- 20 Mart 1995 Türkiye'nin 35 bin kişilik bir askeri güçle Kuzey Irak'a girmesi
- 30 Mart 1995 PKK'nın televizyonu MED-TV yayınına başladı.
- 12 Nisan 1995 Sürgünde Kürdistan Parlamentosu kuruldu. Başkanlığa Yaşar Kaya seçildi.
- 15 Aralık 1995 PKK, 24 Aralık genel seçimleri öncesi tek taraflı ateşkes ilan etti.
- 24 Aralık 1995 Genel seçimler yapıldı. HADEP seçimlere "Emek-Özgürlük-Bariş Bloğu" ile girdi ve % 4,2 oranında oy aldı.
- 1-15 Mayıs 1996 PKK VI. Konferansı yapıldı.
- Haziran 1996 HADEP Kongresi ve partinin basılarak yöneticilerin tutuklanması
- Eylül 1996 KDP ve KYB arasında çatışmaların şiddetlenmesi; Kuzey Irak'ta ikili yönetim
- 3 Kasım 1996 Susurluk kazası meydana geldi.
- 15 Mayıs 1997 Sınır ötesi Balyoz Harekâtı'nın başlaması
- 24 Ekim 1997 Demokratik Halk Partisi (DEHAP) kuruldu.

- 13 Ekim 1997 Sınır ötesi Şafak Harekâtı'nın başlaması
- 5 Aralık 1997 Sınır ötesi Süpürme Harekâtı'nın başlaması
- Ağustos 1998 CHP'nin Kürt raporunu Diyarbakır'da açıklaması
- 1 Eylül 1998 PKK üçüncü ateşkesini ilan etti.
- 17 Eylül 1998 ABD girişimiyle Mesut Barzani ve Celal Talabani arasında imzalanan Washington Anlaşması
- 9 Ekim 1998 Öcalan'ın Suriye'den çıkarılması
- 12 Kasım 1998 Öcalan'ın İtalya'ya gelişi ve PKK'lıların Roma yürüyüşü
- Şubat 1999 PKK VI. Kongresi
- 15 Şubat 1999 Öcalan Kenya'da yakalanarak Türkiye'ye getirildi.
- 18 Nisan 1999 Genel ve yerel seçimler yapıldı. HADEP, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi dâhil olmak üzere 7 il, 30 ilçe ve belde olmak üzere 37 belediye başkanlığını kazandı.
- 31 Mayıs 1999 Abdullah Öcalan'ın İmralı Adası'nda yargılanmasına başlandı.
- Haziran 1999 PKK denetiminde Kürdistan Ulusal Kongresi ilan edildi.
- 29 Haziran 1999 Öcalan'ın idam cezasına çarptırılması
- Temmuz 1999 PKK'nın silahlı mücadeleyi bırakma kararı
- 25 Kasım 1999 Öcalan'ın idam cezasının Yargıtay tarafından oybirliğiyle onanması
- 25 Kasım 1999 Hasip Kaplan, Öcalan'ın idam kararının onanmasından 5 dakika sonra Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvurarak 'idamın durdurulması' için tedbir kararı istedi.

2000 Sonrası Dönem

- 12 Ocak 2000 Abdullah Öcalan'ın idam dosyası Ecevit, Bahçeli ve Yılmaz zirvesinde 7,5 saat görüşüldü. Öcalan dosyasının, AİHM kararı gereği Başbakanlık'ta bekletilmesi kararı verildi. Zirveden sonra kararı açıklayan Ecevit, "Ancak erteleme süreci, Türkiye'nin aleyhinde kullanılmaya çalışılırsa, idam kararı Meclis'e gönderilecektir" dedi.
- 24 Ocak 2001 Diyarbakır Emniyet Müdürü Gaffar Okkan'ın suikast sonucu öldürülmesi
- 27 Aralık 2001 AB'nin terör örgütleri listesine PKK'yı dahil etmesi
- 10 Nisan 2002 PKK'nın kendisini feshetmesi ve yerine KADEK'in (Kürdistan Özgürlük ve Demokrasi Kongresi) kurulması
- 3 Kasım 2002 AK Parti'nin genel seçimlerden tek başına iktidar olarak çıkması
- 30 Kasım 2002 OHAL uygulaması kaldırıldı.
- 1 Mart 2003 1 Mart Tezkeresi'nin TBMM'de reddedilmesi
- 20 Mart 2003 ABD'nin Irak'ı işgali ve 2. Körfez Savaşı'nın başlaması
- 13 Ocak 2004 ABD'nin PKK ve ona bağlı tüm oluşumları (KADEK, Kongra-Gel) terör örgütü listesine dahil etmesi
- 5 Nisan 2004 AB'nin PKK/Kongra-Gel'i terör örgütleri listesine dahil etmesi

- 9 Haziran 2004 TRT 3 Televizyonu'nda ilk defa bir saatlik Kürtçe yayın yapıldı.
- 14 Eylül 2004 Diyarbakır ve Batman'da ilk defa devletin izniyle Kürtçe Dil Kursu açıldı.
- 6 Temmuz 2005 HADEP genel başkan yardımcılığı da yapmış olan Hikmet Fidan'ın Diyarbakır'da öldürülmesi
- 17 Temmuz 2005 PKK'nın Avrupa sorumlusu Hasan Özen'in öldürülmesi
- 12 Ağustos 2005 Başbakan Erdoğan'ın Diyarbakır'da yaptığı tarihi konuşmada Kürt sorunundan bahsetmesi
- 15 Ekim 2005 Irak Anayasası'nın referandumla kabul edilmesi
- 10 Kasım 2005 DTP'nin kuruluşu
- 19 Kasım 2005 DEHAP'ın kendini feshetmesi
- 15 Aralık 2005 Irak'ta Saddam sonrası dönemin ilk seçimlerinin yapılması
- 12 Şubat 2006 PKK'nın eski Avrupa sorumlusu Kani Yılmaz'ın Kuzey Irak'ta aracına konulan uzaktan kumandalı bomba ile öldürülmesi
- 14 Ağustos 2006 İngiltere'nin PKK ve onun tüm oluşumlarını yasadışı ilan etmesi
- 13 Eylül 2006 Diyarbakır'da PKK'nın patlattığı bomba sebebiyle 11 kişinin hayatını kaybetmesi
- 21 Ekim 2007 Dağlıca saldırısı sonucu 12 askerin şehit olması
- 21 Şubat 2008 Sınır ötesi Güneş Operasyonu'nun başlaması
- 30 Nisan 2008 TCK'nın 301. maddesinde yapılan değişiklikle 'Türklüğü' ibaresinin 'Türk milleti', 'Cumhuriyeti' ibaresinin de 'Türkiye Cumhuriyeti Devleti' olarak değiştirilmesi
- 27 Temmuz 2008 İstanbul Güngören'de PKK'nın patlattığı bombalar sonucu 18 kişinin hayatını kaybetmesi
- 30 Temmuz 2008 AK Parti'ye açılan kapatma davasının sonuçlanması ve bu sonuca göre partinin kapatılmaması
- 3 Ekim 2008 Şemdinli Aktütün Karakolu'na PKK'nın saldırısı sonucu 15 askerin şehit edilmesi
- 1 Ocak 2009 TRT 6 Televizyonu 24 saat Kürtçe yayına başladı.
- 24 Şubat 2009 Ahmet Türk'ün Kürtçe konuşmaya başlayınca TRT'nin canlı yayını kesmesi
- 17 Mayıs 2009 Cumhurbaşkanı Gül'ün 'tarihi fırsat' açıklaması
- 1 Ağustos 2009 Beşir Atalay'ın gazetecilerle Kürt Açılımı Çalıştayı düzenlemesi
- 19 Ekim 2009 34 kişilik PKK'lı grubun Habur'da teslim olması
- 10 Kasım 2009 Meclis'te 'Kürt Açılımı'nın tartışılması
- 11 Aralık 2009 DTP'nin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması
- 24 Aralık 2009 Kapatılan DTP'nin yerini alan Barış ve Demokrasi Partisi'nin (BDP) Meclis'te grup kurması

EK 2. RAPORLAR ÇİZELGESİ

	Raporu Hazırlayan	Raporun Adı	Tarihi
1	İçişleri Bakanı Cemil Uypadın	Cemil Uypadın Raporu	1925
2	Meclis Başkanı Abdülhalik Renda	Abdülhalik Renda Raporu	1925
3	Mülkiye Müfettişi Hamdi Bey	Hamdi Bey Dersim Raporu	1926
4	Vali Ali Cemal Bardakçı	Ali Cemal Bey Dersim Raporu	1926
5	Umum Müfettiş İbrahim Tali Öngören	I. Umum Müfettişlik Raporu	1931
6	Genel Kurmay Başkanı Fevzi Çakmak	Fevzi Çakmak Dersim Raporu	1931
7	Korgeneral Ömer Halis Bıyıktay	Halis Bıyıktay Dersim Raporu	1931
8	İçişleri Bakanı Şükrü Kaya	Şükrü Kaya Raporu	1932
9	Başbakan İsmet İnönü	Kürt Raporu	1935
10	Korgeneral Abdullah Alpdoğan	Abdullah Alpdoğan Dersim Raporu	1936
11	Umum Müfettiş Abidin Özmen	Abidin Özmen Raporu	1936
12	Başbakan Celal Bayar	Şark Raporu	1936
13	Yazarı Bilinmiyor	CHP Azınlıklar Raporu	1940
14	Umum Müfettiş Avni Doğan	Avni Doğan Raporu	1943
15	Maliye Müfettişi Burhan Ulutan	Cenup-Şark Anadolu Hakkında Bazı Notlar	1947
16	Devlet Planlama Teşkilatı	27 Mayıs Kürt Raporu	1961
17	Bülent Ecevit	DSP Güneydoğu Raporu	1987
18	Deniz Baykal Fuat Atalay, Hikmet Çetin, Cumhur Keskin, Eşref Erdem	SHP Güneydoğu Sorunlar Raporu	1991

	Raporu Hazırlayan	Raporun Adı	Tarihi
19	Mehmet Metiner	RP Güneydoğu Raporu	1991
20	MÇP Raporu, yazarı belirtilmemiştir	MÇP Güneydoğu Raporu	1991
21	Ziya Halis, Ercan Karakaş, Mustafa Yılmaz, Mustafa Gazalçı Mahmut Alınak, Orhan Doğan, Selim Sadak	SHP Newroz Raporu	1992
22	Adnan Kahveci	Kürt Meselesi Nasıl Çözülmez?	1992
23	Kemal Yamak	Kemal Yamak Raporu	1992
24	Kaya Toperi-Aslan Güner	Kürt Sorunu-Güneydoğu Anadolu'daki Durum ve Çözüme Yardımcı Olabilecek Öneriler	1992
25	Komisyon	Mazlum Der Kürt Raporu	1992
26	Yazarı belirtilmemiştir	SHP Öncelikli Hedefler Bildirgesi	1993
27	Komisyon	Anavatan Partisi Güneydoğu Raporu	1993
28	Hikmet Özdemir	Güneydoğu İçin Bir Model Önerisi	1993
29	Münir Ceylan, Sabri Özdeş, Murat Aytemiz, Nuri Çelebi,	Türk İş, Doğu ve Güneydoğu İncelemeleri Raporu	1993
30	İKV Raporu, yazarı belirtilmemiş	İKV Kürtler ve Türkiye Raporu	1994
31	RP Raporu, yazarı belirtilmemiştir	RP Kürt Raporu	1995
32	Sakıp Sabancı	Doğu Anadolu Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Politikaları	1995
33	Doğu Ergil	TOBB Doğu Sorunu, Teşhisler ve Tespitler Raporu	1995
34	Ümit Özdağ-Kemal Görmez-Erol Göka	Türk Metal Sendikası: Kültürel Yapı ve Kültürel Kimlik Sorunu Raporu	1995
35	CEDİT Grubu Komisyon	Güney-Doğu Meselesi: Toplumsal Çözümüne Doğru "Birlik, Barış ve Hakkaniyet İlkeleri İçinde Gerçekçi Bir Çözüm İçin"	1995
36	RP Raporu, yazarı belirtilmemiştir	RP Kürt Raporu	1996
37	Orhan Veli Yıldırım, Algan Hacaloğlu, Ercan Karakaş ve Mustafa Yıldız	CHP Tunceli Raporu	1996
38	Abdülkadir Çevik-Birsen Ceyhun	Politik Psikoloji Merkezi: Psikopolitik Yönden Kimlik Gelişimi ve Etnik Terörizm Raporu	1996
39	Yazarı belirtilmemiş	Hak İş Güneydoğu Raporu	1996
40	Yazarı belirtilmemiş	Türk Tabipler Birliği Raporu	1996

	Raporu Hazırlayan	Raporun Adı	Tarihi
41	Bülent Tanör-Zafer Üskül-Süheyl Batum-Seyfettin Gürsel	TÜSİAD, Demokratikleşme Perspektifleri Raporları	1997
42	Yazarı belirtilmemiş	GÜNSİAD Raporu	1997
43	Haşim Haşimi başkanlığındaki Meclis Komisyonu	TBMM Göç Raporu	1997
44	Yazarı belirtilmemiş	Türkiye Mühendis ve Mimar Odaları Birliği Demokrasi Kurultayı Raporu	1998
45	Komisyon	CHP Doğu ve Güneydoğu Raporu	1999
46	Algan Hacaloğlu Başkanlığında Komisyon	CHP Demokratikleşme ve İnsan Hakları Raporu	1999
47	ANAP Raporu, yazarı belirtilmemiştir	ANAP'ın Demokratikleşme Bildirisi	1999
48	Yazarı belirtilmemiş	Sivil Toplum Kuruluşlarının Kürt Raporu	1999
49	Yazarı belirtilmemiş	Türkiye Barolar Birliği Güneydoğu Raporu	1999
50	Komisyon	Toplum Sorunlarını Araştırma Vakfı(TOSAV)- Ortak Anlayış Belgesi Raporu	1999
51	Algan Hacaloğlu	Demokratikleşme ve Doğu-Güneydoğu Anadolu Kalkınması Temel Politikaları Raporu	2000
52	DTP Kongre Raporu, yazarı belirtilmemiştir	DTP Siyasi Tutum Belgesi	2006
53	D. Kurban, D. Yüksek, A. B. Çelik, T. Ünal, A. T. Aker	TESEV: Zorunlu Göç İle Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası	2006
54	Yazarı belirtilmemiş	Türkiye Gönüllü Teşekküller Vakfı Raporu	2007
55	Mustafa Sönmez	TÜGİK: Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Gelişimi için Çözüm Önerileri Raporu	2008
56	Yazarı belirtilmemiş	Diyarbakır Sivil Toplum Örgütleri, Güneydoğu Raporu	2008
57	Yazarı belirtilmemiş	USAK: PKK Terörü İle Etkin Mücadelede Analiz, Risk, Fırsat ve Önerileri	2008
58	Komisyon	ABANT PLATFORMU: Kürt Sorunu: Barışı Ve Geleceği Birlikte Aramak” Raporu	2008
59	Yazarı belirtilmemiş	MÜSİAD: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerine Yönelik Sosyo-Ekonomik Kalkınma Önerileri	2008

	Raporu Hazırlayan	Raporun Adı	Tarihi
60	Komisyon	İHH: Kendi Dilinden Doğu ve Güneydoğu Anadolu Yoksulluk ve Sosyal Durum Raporu	2008
61	Yılmaz Ensaroğlu-Dilek Kurban	TESEV: Kürt Sorununun Çözümüne Dair Bir Yol Haritası: Bölgeden Hükümete Öneriler	2008
62	M. Sönmez, B. Baylan, C. Çiçek	GABB: Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Sosyo Ekonomik Sorunlar ve Çözüm Önerileri	2008
63	Taha Özhan-Hatem Ete	SETA: Kürt Meselesi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri	2008
64	Komisyon	ABANT Platformu, Erbil	2009
65	Nuri Gürgür	TÜRK OCAĞI: Etno-Milliyetçi Bölücü Terör ve Çözüm İhtiyacı	2009
66	Komisyon	SETA & POLLMARK: Türkiye'nin Kürt Sorunu Algısı Raporu	2009
67	Özdem Sanberk	BİLGESAM: Kürt Sorununun Çözümü İçin Demokratikleşme, Siyasi ve Sosyal Dayanışma Açılımı	2009
68	Ercan Çitlioğlu	BÜSAM:Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri Sosyo-Ekonomik ve Sosyo-Politik Yapı Araştırması	2009
69	Komisyon	TESEV Kürt Sorunu'nun Çözümüne Doğru: Anayasal ve Yasal Öneriler	2010
70	Komisyon	DİSA Raporu	2010

EK 3. ÇÖZÜMÜN NERESİNDEYİZ

Çözümün neresindeyiz tablosu 1990'dan bu yana Kürt sorunu hakkında hazırlanan raporlarda dile getirilen talep, teklif ve önerilerin bileşkesinden oluşmaktadır. Tablo dikkatli biçimde incelendiğinde sırlanan önerilerin önemli bir kısmının pratiğe aktarıldığı görülmektedir. Geline noktada hayata geçirilen önerilerin sayısı geçirilemeyenlerin sayısından daha fazladır. Bu bağlamda son on yılda Kürt sorununun çözümüne dair devrim sayılabacak önemli adımlar atılmıştır. Ancak bu adımların zamanında atılmaması, yapılan iyileştirmelerin anlamını yitirmesine ve umulan faydanın elde edilememesine yol açmaktadır.

25 madde halinde özetlemeye çalıştığımız bu önerilerin başında Kürt Enstitüsü'nün kurulması, Kürtçe radyo-televizyon yayınına izin verilmesi ve anadilde eğitim konusu gelmektedir. Halihazırda olmazsa olmaz bu üç talebin ikisi karşılanmış, geriye anadilde eğitim konusu kalmıştır. Tartışmalar anadilde eğitim konusuna odaklanmıştır. Başka bir ifadeyle bugün için Kürt sorunu, Kürtçe sorununa indirgenmiş durumdadır.

Henüz hayata geçirilmeyen teklifler, yönetsel veya yasal düzenlemelerle çözülebilecek tekliflerdir. Bu tür düzenlemelerin ötesinde gelinen noktada Kürt sorununun serbestçe tartışılması ve her türlü önerinin açık biçimde dile getirilmesi dahi önemli bir mesafe alınmasını sağlamıştır. Silahların susması ve serbest tartışma ortamının sürmesi nihai çözüme bir adım daha yaklaşılmasını sağlamaktadır.

Çözümün Neresindeyiz?

	ÖNERİ KONUSU	YER ALDIĞI RAPOR	MEVCUT DURUM
1	Kürt Enstitüsü kurulabilmesine imkan sağlanmalıdır.	18, 19, 21, 24, 30, 35, 37, 38, 41, 44, 45, 46, 49, 51, 52, 56, 58, 59, 60, 61, 63, 65, 67	11.09.2009'da Mardin Artuklu Üniversitesi'nde Yaşayan Diller Enstitüsü kuruldu. 5 Ocak 2011 tarihinde ise Muş Alparslan Üni. Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü açıldı.
2	Kürtçe televizyon ve radyo yayını yapılmasına izin verilmelidir.	18, 19, 21, 22, 24, 30, 34, 35, 37, 38, 41, 43, 44, 45, 46, 49, 51, 52, 56, 57, 58, 60, 61, 63, 67	9 Haziran, 2004 tarihinde TRT 3 Televizyonu bir saatlik Kürtçe yayına başladı. 1 Ocak 2009'da ise TRT 6 Televizyonu açıldı. Bunun yanında hâlihazırda yerel düzeyde Kürtçe yayın yapan çok sayıda radyo bulunmaktadır.
3	Anadilde eğitime izin verilmelidir.	19, 21, 24, 34, 35, 37, 38, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 51, 52, 56, 58, 59, 60, 61, 63, 65, 67	Kürtçe Dil Kursları ilk defa 14 Eylül 2004 tarihinde açıldı; ancak anadilde eğitim konusu halen tartışılmaktadır.
4	Katılımcı ve çoğulcu yerinden yönetim yapılanmasına geçilmelidir.	21, 26, 24, 35, 37, 45, 46, 47, 51, 52, 53, 54, 61, 62, 65	5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu 10.07.2004, 5393 sayılı Belediye Kanunu 22.05.2005, 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu 03.07.2005, 5355 sayılı Mahalli İdare Birlikleri Kanunu 26.05.2005 tarihinde yeniden düzenlendi.
5	Kapsamlı bir idari ve yerel yönetim reformu yapılmalıdır.	18, 24, 27, 37, 46, 51, 52	Prens Sabahattin'den bu yana devam eden adem-i merkezileşme tartışmaları önemli ölçüde 2005 yılında TBMM'de sağlanmış olmasına rağmen Cumhurbaşkanı tarafından veto edilmiştir.
6	Jandarma yerine sivil kır polis, özel tim yerine çağdaş bir güvenlik gücü teşkilatı oluşturulmalıdır.	46, 51, 63	Bu konu güvenlik sektörünün ve Jandarma Genel Komutanlığı'nın yeniden yapılandırılması bağlamında tartışılmaya devam etmektedir.

	ÖNERİ KONUSU	YER ALDIĞI RAPOR	MEVCUT DURUM
7	Köy koruculuğu sistemi kaldırılmalıdır.	18, 21, 18, 24, 29, 31, 33, 37, 44, 46, 49, 51, 52, 53, 61, 65	Terörle mücadelenin kanayan yarası olan köy koruculuğu sistemi halen tartışılmaya devam etmektedir.
8	DGM'ler kaldırılmalıdır.	46, 51	30.06.2004 tarihinde kaldırıldı.
9	Olağanüstü Hal Kanunu kaldırılmalıdır.	21, 22, 27, 29, 31, 33, 37, 43, 46, 47, 49, 51, 56, 65	30.11.2002 tarihinde kaldırıldı.
10	Bölge Valiliği uygulamasına son verilmelidir.	18, 16, 21, 22, 56	30.10.2002 tarihinde kaldırıldı.
11	Ekonomik kalkınma için Doğu'da özel tedbirler alınmalıdır.	18, 21, 22, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 39, 42, 45, 48, 49, 51, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 65	Çeşitli hükümetler zamanında birçok paket açılmıştır. AK Parti KÖYDES ve BELDES projelerini hayata geçirmiştir.
12	Bölgedeki hukuk dışı uygulamalara son verilmelidir.	18, 19, 20, 27, 31, 37, 39, 43, 45, 46, 49, 56	OHAL'in kaldırılmasıyla hukuk dışı uygulamalar önemli ölçüde son bulmuştur.
13	Adları değiştirilen köy ve mezralara eski adları yeniden verilmelidir.	21, 35, 41, 44, 46, 60, 63, 68	İl İdaresi Kanunu'na göre İçişleri Bakanlığı'na müracaat etmek suretiyle eski yerleşim birimlerinin isimlerinin iadesi mümkündür.
14	Çocuklara isim verme özgürlüğünü kısıtlayan engeller kaldırılmalıdır.	18, 21, 35, 41, 44, 46, 60	Çocuklara isim verme özgürlüğünün önündeki engeller kaldırıldı.
15	Faili meçhul cinayetler aydınlığa kavuşturulmalıdır.	21, 29, 35, 37, 51, 56	Bu konu tartışılmaya devam ederken Hakikatleri Araştırma Komisyonu kurulması önerisi sıkça gündeme getirilmektedir.
16	Genel af çıkartılmalıdır.	21, 35, 46, 51, 56, 58	Tartışılmaya devam etmektedir
17	Ölüm cezası kaldırılmalıdır.	49, 51	02.08.2002 tarihinde TBMM'de yapılan oylamayla kaldırıldı.
18	Bölgede işsizlik sigortası uygulamasına geçilmelidir.	21, 39, 42, 51	Tartışılmaya devam etmektedir.

	ÖNERİ KONUSU	YER ALDIĞI RAPOR	MEVCUT DURUM
19	Köye dönüşün ünündeki hukuki ve toplumsal engeller kaldırılmalıdır.	31, 33, 35, 41, 43, 45, 46, 51, 53, 56, 59, 67, 68	“Yerinden Olmuş Kişiler Sorunu ve Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi’ne Yönelik Tedbirler” başlıklı Strateji Belgesi Bakanlar Kurulu prensip kararı olarak 17.08.2005 tarihinde kabul edildi.
20	Özel Tim yerine yeni bir güvenlik gücü oluşturulmalıdır.	31, 46, 51	Özel TİM bölgeden önemli ölçüde çekilmesine rağmen bu konu son 20 yılın önemli gündem maddelerinden biridir.
21	Bölgede sınır ticareti geliştirilmelidir.	24, 27, 39, 45, 51, 54, 55, 60, 61, 63	Sınır ticaretinin önündeki engeller önemli ölçüde kaldırıldı. Suriye ile vize uygulaması son buldu.
22	GAP yatırımlarına hız verilmeli ve GAP bir an önce tamamlanmalıdır.	16, 21, 35, 44, 47, 48, 51, 54, 55, 56, 59, 60, 61, 63	GAP henüz tamamlanamadı. Yatırımlar devam etmektedir.
23	Yeni bir Anayasa yapılmalıdır.	34, 44, 45, 46, 51, 52, 56, 61	Anayasa tartışmaları 1990’lardan bu yana devam etmektedir.
24	Profesyonel orduya geçilmelidir.	22, 24, 61	20 yıldır tartışma devam etmektedir.
25	Bölgeye iyi yetişmiş idealist yöneticiler gönderilmelidir.	19, 16, 21, 27, 31, 32, 34, 57, 68	Kürt sorununa dair yazılan tüm belgelerde dile getirilmesine rağmen belli bir standarda kavuşturulmuş değil.

KAYNAKÇA

- A. Osman Ölmez, *Türkiye Siyasetinde DEP Depremi*, Doruk Yayınları, 1995.
- Abdülkadir Çevik, *Politik Psikoloji*, Dost Yayınevi, 3. Baskı, 2007.
- Ahmet İnel, “MGK ve Umumi Müfettişlikler”, *Radikal Gazetesi*, *Radikal II Eki*, 29.6.2003.
- Alaattin Parmaksız, *Burası Hakkari*, Birharf Yayınları, 2006.
- Alıza Marcus, *Kan ve İnanç, PKK ve Kürt Hareketi*, İletişim Yayınları, 3. Baskı 2010.
- Ali Bulaç, *Kürtler Nereye? Çıra Yayınevi*, 2010.
- Ali Bulaç, *Kürt Soruşturması*, Sor Yayıncılık, 1992.
- Ali Bulaç, *Kürt Sorunu, Aydınlarımız Ne Düşünüyor?* Cem Yayınevi, 1992.
- Ali Galip Baltaoğlu, “Atatürk’ün Seçkin Bir İdarecisi: Ali Cemal Bardakçı”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1994.
- Ali Galip Baltaoğlu, *Atatürk Dönemi Valileri*, Ocak Yayınları, Ankara, 1998.
- Ali Nihat Özcan, *PKK, Tarihi, İdeolojisi ve Yöntemi*, Asam Yayınları, 1999.
- Altan Tan, *Kürt Sorunu*, Timaş Yayını, İstanbul, 2009.
- Altan Tan, *Kürt Soruşturması*, Sor Yayınları, İstanbul, 1992.
- Asaf Savaş Akat, ‘Kürt Sorunu’ (Der. Metin Sever) *Kürt Sorunu, Aydınlarımız Ne Düşünüyor?* Cem Yayınevi, 1992.
- Belma Akçura, *Devletin Kürt Filmi*, Ayraç Yayınevi, 2008.
- Binnaz Toprak, “Milli Selamet Partisi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi (CDTA)*, C.8, 1983, İletişim Yayınları, s.2104-2110.
- Cahit Tanyol, *Türker ile Kürtler*, Era Yayınları, İstanbul, 1993.
- Can Dündar, *Anka Kuşu*, İmge Yayınevi, 3. Baskı, Ankara, 2009.
- Can Dündar-Rıdvan Akar, *Ecevit ve Gizli Arşivi*, İmge Yayınevi, Ankara, 2010.
- Celal Bayar, *Şark Raporu*, Kaynak Yayınları, 2006.
- Cemal Madanoğlu, *Anılar, (1911-1938)*, Çağdaş Yayınları, 1982.
- Cemil Koçak, *Umumi Müfettişlikler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Cengiz Çandar, “Açılım Nereye Doğru, Nasıl”, 18.12.2009, *Radikal*.

- Cengiz Çandar, "Devlet, Hükümet ve PK'nın Kör Takipçilerine", 16.06.2010, *Radikal*.
- Devrim Sevimay, "Türkiye Kendi Modelini Arıyor", *Yazı Dizisi*, 3-13 Ağustos 2009, *Milliyet Gazetesi*.
- Doğu Ergil, *Kürt Raporu*, Timaş Yayınları, 2009.
- Dündar Akünal, Belge ve Resimlerle Dr. İbrahim Tali Öngören, *Tarih ve Toplum Dergisi*, S. 40, 1987.
- Enis Berberoğlu, *Kod adı Yüksekova*, Milliyet Yayınları, 1998.
- Ercan Karakaş, *Kürt Sorunu: Sosyal Demokratik Yaklaşımlar*, Kalkedon Yayınları, 2009.
- Ergun Özbudun, *1921 Anayasası*, Ankara, Atatürk Araştırmaları Merkezi, Ankara, 1992.
- Erdal Sarızeybek, *Şemdinli'de Sınırı Aşmak*, Pozitif Yayınları, 10. Baskı, 2006.
- Ertan Beşe, "Geçici Köy Korucuları" (Ed. Ümit Cizre) *Güvenlik Sektörü ve Demokratik Çözüm Almanak 2006*, TESEV Yayını.
- Eyüp Demir, *Yasal Kürtler*, Tevn Yayınevi, 2005.
- Eyüp Demir, *Öteki Kürtler*, Orion Yayınları, Ankara, 2009.
- Faik Bulut, *Dersim Raporları*, Evrensel Basım Yayım, 2007.
- Faik Bulut, *Kürt Sorununa Çözüm Arayışları*, Ozan Yayıncılık, 1998.
- Faruk Bildirici, *Yemin Gecesi*, Doğan Kitap, 2008.
- Faruk Mercan, "Devletin Kasasındaki Üç Kürt Raporu" *Aksiyon Dergisi*, S. 593, 17.04.2006.
- Fehmi Çalmuk, *Erbakan'ın Kürtleri*, Metis yayıncılık, 2001.
- Feyzullah Ezer, "Yakın Tarihimizde Dersim İsyanları", *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, S. 3, 2003, s. 18-26.
- Fikret Bila, "Kürt kimliği reddedilemez", 9 Aralık 1991, *Milliyet Gazetesi*, s. 11.
- Fikret Bila, "Liderlerde iç savaş kaygısı", 10 Aralık 1991, *Milliyet Gazetesi*, s. 16.
- Fikret Bila, *Komutanlar Cephesi*, Detay Yayıncılık, 2007.
- Fuat Dündar, *Türkiye'nin Şifresi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Gündoğdu Özbaş, *Özal Diyor ki*, Feryal Matbaası, 1993.
- Güneydoğu Sorunu ve Çözüm Arayışları*, Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti, 1992.
- Hasan Cemal, *Kürtler*, Doğan Kitap, 2003.
- Hasan Cemal, *Kürtler*, Doğan Kitap, 2006.
- Hatem Ete, *Örgüt ile Parti Olma Geriliminde DTP*, SETA Yayını, 2009.
- Hikmet Özdemir, "Kürt Sorunu Açısından Devlet Politikamıza Bir Bakış" *Sosyal Demokrasi Açısından Kürt Sorunu*, TÜSES Yayını, 1992.
- Hilmi Uran, *Hatıralarım*, 1959.
- Hüseyin Aygün, *Dersim 1938 ve Zorunlu İskân*, Dipnot Yayınları, 2009.
- Hüseyin Koca, *Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Politikaları*, Mikro Yayınları, Konya, 1998.
- Hüseyin Yayman, "DTP Oyları Neden Geriledi?", *Türkiye Günlüğü*, S. 90, 2007.
- Hüseyin Yayman, "Karakol Baskınlarından Neden Ders Alınmıyor?", *Zaman Gazetesi*, 4 Mayıs 2010, s. 24.
- Hüseyin Yayman, "Kürt Siyasi Hareketinin Kritiği", *Radikal Gazetesi*, *Radikal II*, 2008.
- Hüseyin Yayman, "Terörle Mücadelenin Zaafı Jandarma Karakolları?", Murat Aksoy Söyleşi, *Yenişafak Gazetesi*, 10 Mayıs 2010, s.14.
- İsmail Beşikçi, *Türkiye'nin Düzeni*, E Yayınları, 1969.

- İsmail Beşikçi, *Dersim Kanunu ve Dersim Jenosidi*, Belge Yayınları, 1990.
- İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınları, 2006.
- İsmet Bozdağ, *Kürt İsyanları*, Truva Yayıncılık, 2004.
- İsmet İmset, *PKK: Ayrılıkçı Şiddetin 20 Yılı*, TDN Yayınları, 5. Baskı, 1993.
- İzzeddin Çalışlar, *Dersim Raporu*, İletişim Yayınları, 2010.
- Kemal Bilbaşar, *Cemo*, Can yayınları, 2009.
- Kemal Kirişçi-Gareth M. Winrow, *Kürt Sorunu, Kökeni Gelişimi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Koray Düzgören, *Kürt Çıkmazı*, V Yayınları, 1994.
- Kürt Soruşturması (Aydınlar)*, Sor Yayıncılık, 1992.
- Levent Köker, "Anavatan Partisi", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, C. 15, İletişim Yayınları, 1996, s. 1253-1257.
- M. Ali Birand, *Apo ve PKK*, Milliyet Yayınları, 8. baskı, 1992.
- M. Ali Kışlalı, *Güneydoğu, Düşük Yoğunluklu Çatışma*, Ümit Yayıncılık, 2. Baskı, 1996.
- Mahmut Alınak, *HEP, DEP ve Devlet*, Kaynak Yayınları, 1996.
- Mehmet Aslan-Nevzat Kırac, "HEP'ten HADEP'e", CDTA, C. 15, İletişim Yayınları, 1996, s. 1286-1288.
- Mehmet Bayrak, *Kürtlere Vurulan Kelepçe Şark Islahat Planı*, Özge Yayınları, 2009.
- Mehmet Bayrak, *Kürdoloji Belgeleri II*, Özge Yayınları, 2004.
- Mehmet Bayrak, *Kürt Sorunu ve Demokratik Çözüm*, Özge Yayınları, 1999.
- Mehmet Bayrak, *Kürdoloji Belgeleri*, Özge Yayınları, 1994.
- Mehmet Bayrak, *Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri*, Özge Yayınları, 1993.
- Mesut Yeğen, "Dersim Kürtleşiyor", 27 Aralık 2009, *Star Gazetesi Açık Görüş*.
- Mesut Yeğen, *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İletişim Yayınları, 1999.
- Mete Tunçay, "Kürt Sorunu" (Der. Metin Sever) *Kürt Sorunu, Aydınlarımız Ne Düşünüyor?* Cem Yayınevi, 1992
- Mete Tunçay, *Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, (1923-1931), Cem Yayınevi, 1992
- Mete Tunçay, *Türkiyede Sol Akımlar, II*, (1925-1936), BDS Yayınevi, 1992.
- Metin Sever, *Kürt Sorunu, Aydınlarımız Ne Düşünüyor?*, Cem Yayınevi, 1992.
- Mithat Sancar, "Ankaradaki Kürt Çalıştayının ardından", 04.08.2009, *Taraf*.
- Mithat Sancar, "Kürt Sorununda Çözüm Umudu", 14.05.2009, *Taraf*.
- Musa Anter, *Hatıralarım*, Yön Yayınları, 1991.
- Mustafa Akyol, *Kürt Sorununu Yeniden Düşünmek*, Doğan Kitap, İstanbul, 2006.
- Mustafa Remzi Buçak, *Bir Kürt Aydınından İsmet İnönü'ye Mektup*, Doz Yayınları, 1991.
- Mustafa Sönmez, *Doğu Anadolu'nun Hikâyesi*, Arkadaş Yayınevi, 1992.
- Murat Belge, "Türkiye İşçi Partisi", CDTA, C.8, 1983, s. 2120-2131.
- Mümtaz'Er Türköne-Hüseyin Yayman, *Kürt Meselesi Nasıl Çözülmez?* Birey Yayıncılık, 2009.
- Naci Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010.
- Namık Durukan, *Yüksekova Haber Gazetesi*, "Söyleşi", 2009.
- Naşit Hakkı Uluğ, *Derebeyi ve Dersim*, Kaynak Yayınları, 2009.
- Nazif İflazoğlu-Hasan Benli, "Kürtlerin Temsilcisi Kim? AKP mi DTP mi?," *Radikal*, 08.11.2007.
- Nazmi Hanoğlu, "Demokratik Sol Parti", CDTA, C.15, 1996, s. 1272-1275.

- “Neşe Düzel, Ümit Fırat Söyleşi”, *Radikal Gazetesi*, 10 Nisan 2006.
- Nevzat Böligeray, *Özal Döneminde Bölücü Terör(1983-1991)*, Tekin Yayınevi, Ankara, 1992.
- Nur Batur, “Türkiye'nin Yeni Kürt Politikası”, 10 Aralık 1991, *Milliyet Gazetesi*, s. 16.
- Onur Kumbaracıbaşı, *İnönü'lü Günler*, Detay Yayıncılık, 2007.
- Oral Çalışlar, *Öcalan ve Burckay'la Kürt Sorunu*, Pencere Yayınları, 1993.
- Osman Pamukoğlu, *Unutulanlar Dışında Yeni Bir şey Yok*, İnkılâp Yayınevi, 2004.
- Oya Çitci, *Yerel Seçimler Panoraması, 1963-1999*, TODAİE Yayını, 2001.
- Ömer Vehbi Hatipoğlu, *Kürt Sorununda Ezber Bozmak*, ESAM Yayınları, 2008.
- Ömer Vehbi Hatipoğlu, “Terör ve Güneydoğu Sorunu-Ekonomik Boyut,” *İntermedya Ekonomi Dergisi Ek*, Ekim 1996.
- Rafet Ballı, *Kürt Dosyası*, Cem Yayınevi, 1992.
- Reşat Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, 1972.
- Rıfat N. Bali, *1934 Olayları*, İletişim yayınları, 2009.
- Ruşen Çakır, “Murat Karayılan'a 9 Soru”, *Vatan Gazetesi*, 26.05.2009.
- Ruşen Çakır, “Öcalan Neden Ümit Vermiyor?”, 23.07.2009, *Vatan Gazetesi*.
- Ruşen Çakır, “PKK Ateşkesi Uzatmaya Mecburdu, Fena da Olmadı,” *Vatan Gazetesi*, 02.06.2009.
- Ruşen Çakır, “*Refah Partisi*”, CDTA, C. 15, 1996, s. 1264-1267.
- Ruşen Çakır, “RP'den AKP'ye Kürt Sorunu 1, 2, 3,” *Vatan Gazetesi*, 27, 28, 29 Aralık 2007.
- Ruşen Çakır, *Kürt Sorunu*, Metis Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Ruşen Çakır, “Refah Güneydoğuda Solcu”, *Milliyet Gazetesi*, 27.08.1994.
- Saygı Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Kitap, 2007.
- Sedat Yurttaş, *İnsanlar, Düşünceler, Kavgalar*, Öteki Yayınevi, Ankara, 1996.
- Serap Taş, *Umumi Müfettişlikler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 1997.
- Soner Gürel, Namık Durukan, Ertuğrul Pirinççioğlu, “Demirel-İnönü Güneydoğu” *Milliyet Gazetesi*, s. 16.
- Sosyal Demokrasi Açısından Kürt Sorunu*, TÜSES Vakfı Yayını, 1992.
- Şevket Kazan, *Refah Gerçeği 2*, Ankara.
- Taha Akyol, “DTP'yi Kapatın!”, *Milliyet Gazetesi*, 27.10.2008.
- Taha Akyol, “Türkler ve Kürtler”, *Milliyet Gazetesi*, 13.10.2008.
- Taha Akyol, “Kürt Sorununda Yeni Gündem”, *Milliyet Gazetesi*, 17.05.2008.
- Taha Akyol, *Kürt Sorunu, Aydınlarımız Ne Düşünüyor?* Cem Yayınevi, 1992.
- Taha Özhan-Hatem Ete, *Kürt Meselesi, Problemler ve Çözüm Önerileri*, SETA, 2008.
- Taha Özhan, “PKK Silahları Nereye Bıraksın”, *Anlayış Dergisi*, Kasım 2009.
- Tanıl Bora, “MÇP/MHP”, CDTA C. 15, İletişim yayınları, 1996.
- Tarık Ziya Ekinci, *Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi*, Küyerel Yayınları, 1997.
- Tuba Ekmekçi-Muazzez Pervan, *Doğu Sorunu: Necmeddin Sahir Silan Raporları, 1939-1953*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010.
- TBMM, *Türk Parlamento Tarihi, 1919-1923, I, II*, TBMM Vakfı Yayını, 1994.
- TÜSES Seçmen Eğilimleri Araştırması, 1994-2002*, TÜSES Yayınları, İstanbul.

- Uğur Mumcu, *Kürt Dosyası*, Tekin Yayınevi, 1993.
- Uğur Mumcu, *Kürt-İslam Ayaklanması*, 21. baskı, Um:AG Yayını, 1996.
- Ümit Özdağ, *Pusu ve Katliamların Kronolojisi*, Kripto Yayınları, Ankara, 2009.
- Ümit Özdağ, *Türkiye Kuzey Irak ve PKK*, Asam Yayınları, Ankara, 1999.
- Vecihi Timuroğlu, *Dersim Tarihi*, Yurt Yayınları, 1991.
- Yalçın Akdoğan, *Demokratik Açılım Sürecinde Yaşananlar*, Meydan Yayınları, 2010.
- Yalçın Akdoğan, "Sorunun değil çözümün parçası olmak", 13.07.2009, Star, AÇIKGÖRÜŞ.
- Yalçın Akdoğan, "Kürt Açılımı Pakette Değil Süreçte", 27.07.2009, Star, AÇIKGÖRÜŞ.
- Yalçın Akdoğan, "BDP ve Öcalan Uyarıları", 08.02.2010, Star, AÇIKGÖRÜŞ.
- Yalçın Akdoğan, "Ne 'Ver Kurtul' Ne 'Vur Kurtul' Çözüm Demokraside", 12.07.2010, Star AÇIKGÖRÜŞ.
- Yalçın Küçük, *Kürt Bahçesinde Sözleşi*, Başak Yayınları, 1993.
- Yalçın Küçük, *Gizli Tarih*, Salyangoz Yayınları, 2006.
- Yeni Yüzyıl Gazetesi Kitaplığı, *Türkiye ve Güneydoğu*, İstanbul.
- Yüzleşmekten Çekinmeyeceğiz, 27 Temmuz 2007, ANF.
- Z. Tuba Kor, *Köy Koruculuğu ve Korucular*, Anlayış Dergisi, Haziran 2009, Sayı 73.
- Zafer Toprak, "Toplumsal Mühendislik ve Necmeddin Sahir Sılan", *DOĞU SORUNU, Necmeddin Sahir Sılan Raporları*, 2010, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Kaynak Yayınları, 2009, s.119-122.

RAPORLAR

- Abant Platformu: Kürt Sorunu: Barışı ve Geleceği Birlikte Aramak*, Bolu, 2008.
- Abant Platformu: Kürt Sorunu: Barışı ve Geleceği Birlikte Aramak*, Erbil, 2009.
- Adnan Kahveci, *Kürt meselesi nasıl çözülmez?* 1992.
- BİLGESAM-Kürt Sorununun Çözümü için Demokratikleşme Açılımı*, 2009.
- BÜSAM: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri Sosyo-Ekonomik ve Sosyo-Politik Yapı Araştırması*, 2009.
- CEDİT Grubu Raporu*, 1995.
- Diyarbakır Sivil Toplum Örgütleri Raporu*, 2008.
- DİSA Raporu*, 2010.
- Güneydoğu Anadolu Belediyeler Birliği(GABB) Kürt Raporu*, 2008.
- GÜNSİAD Raporu*, 1997.
- HAK-İŞ Raporu*, 1996.
- İHH Raporu: Doğu ve Güneydoğu Anadolu Yoksulluk ve Sosyal Durum Raporu*, 2008.
- İktisadi Kalkınma Vakfı Raporu*, 1994.
- MÜSİAD Güneydoğu Raporu*, 2008.
- Politik Psikoloji Merkezi Raporu*, 1996.
- Sakıp Sabancı Doğu Raporu*, 2. Baskı, Nisan 1996.
- SETA Vakfı Araştırması: Türkiye'nin Kürt Sorunu Algısı Araştırması*, 2009.
- SETA Vakfı Raporu: Kürt Meselesi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, 2008.
- Sivil Toplum Kuruluşlarının Güneydoğu Raporu*, 1999.
- TESEV Raporu "Zorunlu Göç İle Yüzleşmek"*, 2006.
- TESEV Raporu: Kürt Sorununun Çözümüne Dair Bir Yol Haritası*, 2008.

- TMMOB Raporu, 1998.
TOBB Doğu Raporu, 1995.
Toplum Sorunlarını Araştırma Vakfı (TOSAV) Raporu, 1999.
Türk Metal Sendikası Raporu, 1995.
Türk Ocakları Raporu: Etno-Milliyetçi Bölücü Terör ve Çözüm İhtiyacı, 2009.
Türk Tabipler Birliği Raporu, 1996.
TÜRK-İŞ Raporu: Doğu ve Güneydoğu İncelemeleri, 1993.
Türkiye Barolar Birliği Güneydoğu Raporu, 1999.
Türkiye Genç İşadamları Konfederasyonu Raporu, 2008.
Türkiye Gönüllü Teşekküller Vakfı Kürt Meselesine İlişkin Tespit ve Öneriler, 2007.
TÜSİAD Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri, 1997.
USAK Raporu, 2008.

PARTİ YAYINLARI

- Adalet ve Kalkınma Partisi Programı, 03.01.2006.
Algan Hacaloğlu Demokratikleşme” ve “Doğu–Güneydoğu” Anadolu Kalkınması Temel Politikaları Raporu, 2000.
Alparslan Türkeş, 2000’li Yıllara Girerken Türkiye’nin Kalkınması ve Bölücülük Meselesi, MHP Yayını, 1994.
MHP 4. Olağan Kongresi, Genel Başkan Alparslan Türkeş’in Konuşması, MHP Yayınları, 9 Ekim 1994.
CHP Demokratikleşme ve Hukuk Devleti Raporu, 2001.
CHP Demokratikleşme ve İnsan Hakları Raporu, 1999.
CHP Doğu ve Güneydoğu Raporu, 1999.
CHP Gençlik Kolları Tunceli Raporu, Eylül 1997.
CHP Parti program: Yeni Hedefler, Yeni Türkiye, Ocak 1994.
CHP Tunceli Raporu, 1996.
CHP, AKP Açılışının Fiyaskosu, CHP Yayını, Şubat 2010.
Cumhuriyet Halk Partisi Programı, 2009.
DSP, Güneydoğu Raporu, 30 Haziran 1987.
Demokratik Sol Parti Programı, 2003.
Demokratik Toplum Partisi Programı, 2009.
Demokratik Toplum Partisi, Türkiye’nin Demokratikleşmesi ve Kürt Sorununda Çözüme Dair Siyasi Tutum Belgesi, 8 Kasım 2007.
Milliyetçi Çalışma Partisi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Meseleleri ve MÇP, Yayın Tarihi Belirtilmemiş, MÇP Yayını.
Milliyetçi Hareket Partisi Program, 2010.
SHP Newroz Raporu, 1992.
SHP Öncelikli Hedefler Bildirgesi, Nisan 1993.
SHP, Doğu ve Güneydoğu Sorunlarına Bakış ve Çözüm Önerileri Raporu, 1990.
SHP-CHP Bütünleşme Kurulu Ana İlkeler ve Temel Hedefler Bildirgesi, 18 Şubat 1995.